

Peatükk 14

Õigus õiglasele kohtumenetlusele

Saale Laos

Sissejuhatus

Kohtunik võib eksida nagu iga inimene, kuid iga tema eksimus ei tähenda automaatselt seda, et menetlus on tervikuna ebaõiglane. Kui kasutatakse edasikaebeõigust, saab kohtuniku eksimused kõrvaldada kõrgemalseisev kohus.¹ Inimsuhete, eluliste olukordade, õigusnormide ja tõlgenduste virvarris võib must-valge järelalus kohtumenetluses võitja ja kaotaja kohta näida liigne lihtsustus. Ideaalina võiks määratleda õiglasena kohtumenetlust, mis kulgeb menetlusreeglid järgivalt ja sellest osavõtjaid väärtustavalt ning mille lõpptulemusena saavutatakse õigusrahu, millega parimal juhul lepib ka kaotanud pool.

Õigus õiglasele kohtumenetlusele on üks tänapäeva demokraatliku ühiskonna aluspõhimõtteid. Juurdepääs õigusemõistmisele ja õiglane kohtumenetlus on õigusriigi toimimise hädavajalik tingimus, mis muu hulgas aitab vältida riigi võimalikke kuritarvitusi. Et igaüks saaks ühiskonnaelus kaasa lüüa ja ennast vabalt teostada, ei tohi avalik võim inimesi ohustada (nt meelevaldne käitumine tegevusvabaduse piiramisel või vabaduse võtmisel, rääkimata vaimsest või füüsilisest vägivallast). Riik ei pea oma tegevuses mitte üksnes lähtuma seadustest ja põhiõiguste järgimise põhimõttest, vaid olema seejuures ka kontrollitav.

Kohtuvõim tasakaalustab nii täidesaatvat kui ka seadusandlikku võimu. Eraõiguslike, s.o inimeste ja ühingute omavaheliste vaidluste puhul saab nende kohtuliku lahendamise teel vältida nn tugevama õiguse (omaabi)² rakendamist. Süüteomenetlust alustatakse ja toimetatakse riigi nimel, lähtudes avalikest huvidest (riigi karistusvõimu monopol).³

Kohtu põhiülesanne on mõista õigust, sealhulgas kaitsta inim- ja põhiõigusi ning kontrollida kinnipidamist põhiseadusest. Ühiskonnas tekkivate probleemide rahumeelse lahendamise kaudu kohtus kindlustatakse avalikku korda ja õigusrahu.⁴ Õigusemõistmine tugineb seadustele. Samuti tuleb seadusega ette näha menetluses osalejate õigused ja kohustused, menetlusreeglid ning kohtusüsteemi sõltumatuse tagatised.

Kuigi õigust õiglasele kohtumenetlusele tunnustatakse inimõigusena, ei ole selle sisu ja piirid üheselt määratletud.⁵ Õigust õiglasele kohtumenetlusele nimetatakse põhjendatult katusmõisteks, mis hõlmab mitmepalgelisi menetlusolukordi ja otsib eri osapoolte huvide vahel tasakaalu. Selle tasakaalupunkti leidmisel on abiks põhimõtted ja õigused, millele järgnevas ülevaates keskendungi. Seejuures on paljud põhimõtted ja õigused üksteisega tihedalt läbi põimunud: need astuvad mängu ja pakuvad äratundmist sõltumata alateemast.

¹ Vt nt RKPJK, 3-4-1-1-04, 25.03.2004, p 21.

² RKTK, 3-2-1-123-05, 30.11.2005, p 30; RKTK, 2-17-7999/68, 24.10.2018, p 29.

³ RKÜK, 3-1-1-86-07, 16.05.2008, p-d 21, 25; RKKK, 3-1-1-129-12, 21.01.2013, p 10.2.

⁴ RKPJK, 3-4-1-59-14, 26.05.2014, p 34.

⁵ Ülevaade erinevatest lähenemistest õiglase kohtumenetluse kui katusmõiste sisustamisel, vt Lõhmus, U. Põhiõigused kriminaalmenetluses. 3., täiendatud ja ümbertöötatud väljaanne. Tallinn: Juura 2019, lk 54–56.

Tähtis on alustuseks mainida sedagi, et valdav osa õiglase kohtumenetluse sisuks olevaid põhimõtteid ei ole absoluutsed.

Kui kujutleda kohtumenetlust teekonnana, siis see algab kohtusse pöördumisest (nt avalduse või hagiga, samuti juhul, kui prokuratuur saadab süüdistusakti kohtusse) ning lõpeb kohtulahendi jõustumise ja sellele järgneva lahendi täitmisega. Nende vahele jäävad muu hulgas sellised menetlusetapid nagu kohtulik eelmenetlus (ettevalmistus asja arutamiseks), tõendite uurimine, kohtuvaidlused, kohtuotsuse või -määruse tegemine ja kuulutamine ning mõnikord ka kõrgemasse kohtuastmesse edasikaebamine ja seal kaebuse läbivaatamine.

Menetlusetapiti hõlmab õigus õiglasele kohtumenetlusele juurdepääsu õigusemõistmisele, õigust poolte võrdsusele ja võistlevale menetlusele, õigust põhjendatud otsusele ning jõustunud kohtuotsuse täitmisele. Kriminaalasjades sõltub õiglase menetluse ka kohtueelses menetluses (tõendusteabe kogumine ja kohtumenetluseks muude tingimuste loomine) toimunust.

1. Õiglase kohtumenetluse olemus ja eeldused

1.1. Õiguslik taust

Õigus õiglasele kohtumenetlusele sisaldub piirkondlikus ja ka rahvusvahelises inimõiguste kaitse raamistikus. Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni (EIÕK) artikli 6 lõike 1 alusel on nähtud ette igäihe õigus oma tsiviilõiguste ja -kohustuste või talle esitatud kriminaalsüüdistuse üle otsustamisel õiglasele ning avalikule kohtumenetlusele. Aates 1998. aastast on õigus õiglasele kohtumenetlusele kirjas ka artikli pealkirjas.

Samasisuline õigus on sätestatud Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni (ÜRO) kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti (ICCPR) artiklis 14 ja ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni artiklis 8. Euroopa Liidu (EL) põhiõiguste harta artiklist 47 leiame üldise õiguse tõhusale õiguskaitsevahendile ja õiglasele kohtulikule arutamisele. Kuna õiglase kohtumenetluse sisustamisel puutub harta tõlgendamisel suurel määral asjasse Strasbourgi kohtu ehk Euroopa Inimõiguste Kohtu (EIK) praktika (harta art 53), piirdun järgnevas käsitluses selle kohtu lahendite näidetega.

Kui pidada silmas õiguste suurema kaitse vajadust kriminaalmenetluses, siis viidatud rahvusvahelised õigusaktid sisaldavad ka spetsiifilisi menetlusõigusi ja põhimõtteid (nt süütuse presumptsioon ja kaitseõigus). Õiglase kriminaalmenetluse kõik osised (EIÕK art 6 lg-d 2 ja 3) ei laiene tsiviil- ja halduskohtumenetlusele, mille kujundamisel on riigil laiem otsustusruum. Kuid ka nende menetluste puhul ammutab Euroopa Inimõiguste Kohus inspiratsiooni kriminaalasjadele kehtivatest põhimõtetest.⁶

Eesti Vabariigi põhiseadusest õiglase kohtumenetluse põhimõtet sõna-sõnalt ei leia, ent seda sisustavad põhiõigused on kirjas peajasjalikult põhiseaduse §-des 22–24. Küll on Riigikohus korduvalt kinnitanud, et põhiõiguse õiglasele kohtumenetlusele tagavad koosmõjus põhiseaduse §-d 14 ja 15.⁷

⁶ EIK, 24221/13, *Carmel Saliba vs. Malta*, 29.11.2016, p 67; EIK (suurkoda), 1874/13, 8567/13, *López Ribalda jt vs. Hispaania*, 17.10.2019, p 152; vt ka Barkhuysen, T. *et al.* Chapter 10. Right to a Fair Trial (Article 6). – Van Dijk, P. *et al.* (toim). *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*. 5. vlj. Cambridge: Intersentia 2018, lk 561–562.

⁷ Nt RKÜK, 3-4-1-11-14, 15.09.2014, p 15.

Põhiseaduse §-s 14 on öeldud, et õiguste ja vabaduste tagamine on seadusandliku, täidesaatva ja kohtuvõimu ning kohalike omavalitsuste kohustus (üldine põhiõigus menetlusele ja korraldusele). Põhiseaduse §-s 15 on nähtud ette õigus pöörduda kohtusse ja õigus põhiseaduse kohaldamisele. Õigus õiglasele kohtumenetlusele peab avama tee inimese põhiõiguste teostamisele ja kaitsmisele. Teisalt on Riigikogul kohustus kehtestada vajalikud õigusnormid selleks, et õiguste kaitse oleks tõhus ja õigusemõistmine õiglane.⁸

Õiguskirjanduses on tõdetud, et kriminaalmenetluses on kohtud teinud kõige rohkem välisviiteid EIÕK tõlgendamise praktikale ning et kõige populaarsem on just ausa ja õiglase kohtumenetluse põhimõte.⁹ 2011. aastal täiendati selle alusel ka kriminaalmenetluse seadustikku (KrMS): kriminaalasja kohtulikul arutamisel ausa ja õiglase kohtumenetluse põhimõtte eiramine tähendab menetlusõiguse olulist rikkumist (§ 339 lg 1 p 12).¹⁰

Ei saa jätta märkimata, et vahetegemine ausa kohtumenetluse ja õiglase kohtumenetluse vahel pole selge. On põhjust arvata, et nii mõnelgi juhul kasutatakse neid termineid kohtupraktikas sünonüümidenä. Muu hulgas on väljendatud arvamust, et õigluse mõiste mitmetahulisuse tõttu tuleks eelistada kitsamat ja täpsemat mõistet aus ning et ausast ja õiglasest kohtumenetlusest rääkimine on tautoloogia.¹¹

Kui lähtuda vastandpaarist aus – ebaaus, siis menetleja ebaaus tegutsemine on vaieldamatult vastuolus menetluse õigluse ideega. Riigikohus on näiteks leidnud, et õigusriiklikkuse ja ausa kohtumenetluse põhimõtete põhjal ei ole võimalik lugeda õigeaks seda, kui menetleja rikub menetlustoimingut tegema asudes teadlikult ja tahtlikult menetlusõigust põhjendusega, et rikkumine pole oluline.¹²

Nimelt ei too üksiku menetlusreegli mittejärgimine üldjuhul veel kaasa ebaseaduslikku või põhjendamatut lõpptulemust, muu hulgas saab rikkumisi kohtumenetluses heastada (nt toimingut korrates, isiku selgitusi arvestades või tõendit kõrvale jättes). Kui aga esmapilgul mitteolulisi menetlusnormide rikkumisi on rohkem, võib selline lohakas kohtueelne või kohtumenetlus seada sõltuvalt asjaoludest kahtluse alla kogu õigusemõistmise aususe, seda enam, kui selliseid menetlusreegleid on rikutud tahtlikult.

Euroopa Inimõiguste Kohus on aja jooksul sõnastanud uusi õiglase kohtumenetluse aspekte nii EIÕK artikli 6 tõlgendamise tulemusel (nt enese mittesüüstamise privileeg, võistlevuse ja poolte võrdsuse põhimõte) kui ka teistest artiklitest (nt art-d 5 ja 7) tuletades. Samuti on täiendatud EIÕK-d, näiteks protokolliga nr 7 on lisatud teistkordse menetlemise keeld.

Mis veelgi olulisem: Euroopa Inimõiguste Kohtu praktika näitab, et konkreetse kohtuasja asjaoludest ei sõltu mitte ainuüksi see, kas on rikutud õigust õiglasele kohtumenetlusele (st lõppjärelendus), vaid ka selle õiguse sisu.¹³ Teisisõnu tehakse otsustus selle kohta, kas kohtumenetlus on olnud õiglane, kõike asjassepuutuvat arvesse võtva üldhinnanguna. Ühtlasi

⁸ Nt RKÜK, 3-1-2-2-11, 10.04.2012, p-d 50–51.

⁹ Kergandberg, E. Paragrahv 2. – Kriminaalmenetluse seadustik. Kommenteeritud väljaanne. Kergandberg, E., Pikamäe, P. (koost). Tallinn: Juura 2012, p-d 13–14.

¹⁰ Kriminaalmenetluse seadustiku muutmise ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seadus. – RT I, 23.02.2011, 1.

¹¹ Ernits, M. Paragrahv 15.– Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. Madise, Ü. *et al.* (toim). Tallinn: Juura 2017, p 30.

¹² RKKK, 3-1-1-97-06, 29.12.2006, p 31; RKKK 3-1-1-29-07, 31.08.2007, p 7.2.

¹³ Nt EIK (suurkoda), 50541/08, 50571/08, 50573/08, 40351/09, Ibrahim jt vs. Ühendkuningriik, 13.09.2016, p-d 250–251.

võib väita, et EIÕK artikliga 6 ei ole tagatud mitte õigus ideaalsele, vaid õiglasele kohtumenetlusele.¹⁴

Kompleksset lähenemist menetluse õiglusele ilmestab ka õigustest loobumisega seostuv. Kuna õiguse õiglasele kohtumenetlusele peab inimesele¹⁵ tagama riik, võib inimene mõnest selle osaks olevast menetlusõigusest ise vabatahtlikult loobuda. Nõustumisväärne on samas seisukoht, et demokraatlikus ühiskonnas ei ole siiski vastuvõetav loobumine õigusest õiglasele kohtumenetluse tervikuna, mistõttu peab ka üksikutest menetlusgarantiidest loobumise korral hindama, kas sellega ei kahjustata kohtumenetluse õiglust tervikuna.¹⁶ Olukord on sarnane mistahes muu menetlusõiguse rikkumisega, mille sisust – rikkumise raskusest ja olulisusest – sõltub, kas on kahjustatud õiglase kohtumenetluse tuuma.

1.2. Sõltumatu ja erapooletu kohus kui õiglase kohtumenetluse eeltingimus

Õiglase kohtumenetlus ei ole võimalik, kui kohtusüsteem ei ole iseseisev ega usaldusväärne ja on mõjutatav väljastpoolt, s.o eelkõige valitsuse (täitevvoimu) poolt. Kohtu sõltumatus põhimõte (põhiseaduse § 146) ja seda tagavad abinõud, näiteks kohtuniku ametiaja kestus, ametipalk ja ametist vabastamise erikord, ei ole mitte niivõrd kohtunike isiklik privileeg, kui võrd on vajalikud kohtusse pöördujate õiguste kaitseks.¹⁷ See mõte väljendub ka EIÕK artikli 6 lõike 1 sõnastuses, millega antakse igapäevase õiguse tema asja arutamiseks ja lahendamiseks sõltumatus ja erapooletus, seaduse alusel moodustatud õigusemõistmise volitustega institutsioonis.

Õigusemõistmise sõltumatusest rääkides saab ühest küljest eristada kohtu kui institutsiooni ning teisest küljest kohtuniku isiklikku sõltumatust ja erapooletust. Kohtu sõltumatuse nõue tähendab esmajoones seda, et kohus on õigust mõistes sõltumatu teistest võimuharudest. Kuna nüüdisaja ühiskonnas allutatakse täidesaatva riigivõimu tegevus üha rohkem kohtulikule kontrollile, pole teisejärguline ka sõltumatus kohtuhalduse vaatepunktist, mis hõlmab kohtute finantsilist, haldus- ja personalialast sõltumatust, st materiaalselt sõltumatust kohtute ülalpidamisel.¹⁸

Õigusemõistmise sõltumatust on peetud silmas ka õiguse puhul seadusega määratud kohtualluvusele (põhiseaduse § 24 lg 1). Sellega on välistatud kohtuasjade suvaline jagamine kohtute vahel või, vastupidi, see, et asja arutava kohtu kindlaksmääramine on kantud soovist saada ette teadaolev kohtulahend. Teisalt on seadusliku kohtualluvuse eesmärk tagada kohtusüsteemi tõhus toimimine, s.o arvestada kohtu suurust ja kohtunike võimalikult võrdset tööjaotust ning luua õigusemõistmisele optimaalne juurdepääs.¹⁹

Kui sõltumatus on seotud eelkõige kohtu struktuuriga, siis erapooletus on omistatav konkreetsele otsustajale: kohtulikule või kohtunikele.²⁰ Kohtuniku sõltumatus toetub nõudele

¹⁴ Hirvelä, P., Heikkilä, S. Right to a Fair Trial. A Practical Guide to the Article 6 Case-Law of the European Court of Human Rights. Cambridge-Antwerp-Chicago: Intersentia 2021, lk 1.

¹⁵ Juriidilise isiku õigusi ei ole selles ülevaates käsitletud, kuigi kohtusse pöördumise põhiõigus on ka juriidilistel isikutel (RKPJK, 3-4-1-1-08, 05.02.2008, p 3).

¹⁶ Lõhmus, lk 197–198.

¹⁷ RKPJK, 5-20-7/12, 16.03.2021, p 43; RKÜK, 3-3-1-59-07, 14.04.2009, p-d 32–34.

¹⁸ Laffranque, J. Kohtute sõltumatus Euroopa Inimõiguste Kohtu praktika põhjal. – Kohtute aastaraamat 2018, lk 58.

¹⁹ RKPJK, 3-4-1-31-15, 10.5.2016, p 40.

²⁰ Õiguskaitse kättesaadavust käsitlev Euroopa õiguse käsiraamat. Luxembourg: Euroopa Liidu Väljaannete Talitus 2016, lk 34. – https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_access_justice_EST.PDF.

mõista õigust üksnes põhiseadusele, seadustele ja enda südametunnistusele (põhiseaduse § 146, kohtute seadus (KS) § 56 lg 1) tuginedes.

Kohtuniku personaalne erapooletus tähendab üldisemas plaanis eelarvamuste või kallutatuse puudumist. Erapooletu on selline kohtukoosseis, kes peab kohtuasja lahendama asudes võimalikuks igasugust seadusega ettenähtavat kohtulahendit ning saab tänu sellele mõista õigust ausalt ja õiglaselt.²¹

Keegi ei tohi olla kohtunik n-ö oma asjas ega olla asja lahendamisest isiklikult puudutatud või huvitatud. Kohtunik peab täitma oma ametikohustusi erapooletult, et tagada poolte võrdsus.²² Menetlusosaline saab end arvatavalt erapooliku kohtuniku eest kaitsta taanduse esitamisega ja teatud juhtudel on kohtunikul kohustus ennast ise taandada.

Kohtuniku erapoolikuse üle otsustamisel hinnatakse ühelt poolt tema isiklike veendumusi ja huve, mis on konkreetse kohtuasjaga seotud (nt lähedane seos menetlusosalistega, varasem teave vaidluse asjaolude kohta). Kohtunikult eeldatakse isiklikku erapooletust, mis tähendab, et selle kahtluse alla seadmiseks peavad ilmnema konkreetsed asjaolud.²³ Pelk tõsiasi, et kohtuvaidlus lahendatakse teise poole kasuks või et rahuldatakse ainult ühe menetlusosalise taotlused, ei ole kahtluse tekkeks piisav.

Teiselt poolt tuleb aga selgitada, kas peale kohtuniku tegevuse on veel muid asjaolusid, mis võiksid tekitada põhjendatud kahtluse tema erapooletuses. Näiteks peab kohtunik kriminaalmenetluses taanduma ka siis, kui ta ise sisemiselt leiab, et saab lahendada kohtuasja erapooletult, kuid kui mitmesuguste objektiivselt nähtavate ja/või teadaolevate asjaolude pinnalt on võimalik selles vähemalt kahelda.²⁴

Nii võivad muutuda tähtsaks isegi näilised asjaolud, sest õigust mitte ei tule üksnes mõista erapooletult, vaid tuleb ka näidata, et seda mõistetakse erapooletult. Eesti kohtunike eetikakoodeksis on kirjas, et õigusemõistmine mitte ainult ei pea olema aus, vaid see peab ka näima aus.²⁵ Kohtuniku erapooletuse nõue ulatub seega kaugemale protsessiosalistest ning ka kohtuasjas mitteosalevatele isikutele (nn mõistlik kõrvalseisja) peab jääma arusaam sõltumatust ja õiglasest kohtumenetlusest.²⁶

Näiteks on EIÕK artikli 6 lõiget 1 rikutud olukorras, kus kriminaalasja lahendas maakohtunik, kelle politseinikust abikaasa oli kuulunud kriminaalasjaga tegelenud uurimisrühma.²⁷ Siiski ei anna ainuüksi asjaolu, et kohtuniku abikaasa töötab mõnd menetlusosalist esindavas advokaadibüroos, alust kohtunikku taandada. Olukord oleks teine juhul, kui leiab tõendamist, et kohtuniku abikaasa on osalenud poole esindamisel või nõustamisel selles kohtuasjas või kui esinevad muud asjaolud, mis annavad alust arvata, et ta on konkreetse kohtuasjaga seotud ja tal on võimalus mõjutada kohtunikku otsuse tegemisel.²⁸ Riigikohus on lugenud põhjendatuks kahtluse – kuna ka isikute põhiõiguste kaitsmise eesmärgil tegutsedes ei tohi jääda omavoli

²¹ RKKK, 3-1-1-123-05, 07.11.2005, p 9.

²² RKTk, 2-17-9023/68, 12.06.2019, p 11.

²³ RKKK, 1-14-10087/66, 7.02.2018, p 26.

²⁴ RKKK, 3-1-1-123-05, 07.11.2005, p 13; RKTk, 2-17-9023/68, 12.06.2019, p 12.

²⁵ Kohtunike eetikakoodeks, p 14. – <https://www.riigikohus.ee/et/kohtunikuamet/kohtunike-eetikakoodeks>.

²⁶ RKKK, 3-1-1-123-05, 07.11.2005, p 13; RKTk, 2-17-9023/68, 12.06.2019, p 11.

²⁷ EIK, 14659/04, 16855/04, Dorozhko ja Pozharskiy vs. Eesti, 24.04.2008.

²⁸ RKTk, 3-2-1-23-14, 28.04.2014, p 14.

muljet –, kui pärast taandamistaotluse esitamist on selgesti tajutav kohtuniku negatiivne suhtumine prokurörisse ja kriminaaluurimisse tervikuna.²⁹

Kohtu ja kohtuniku sõltumatuse tagamiseks jagatakse kohtuasjad ühe kohtu kohtunike vahel kohtute tööjaotusplaani alusel (KS § 37), arvestades muu hulgas juhuslikkuse põhimõtet (KS § 37 lg 2 p 2). See tähendab, et kõik kohtusse saabunud asjad jagatakse kohtunike endi poolt tööjaotusplaanis kokkulepitud kriteeriumide põhjal järjest, mis välistab näiteks justiitsministri või mõne ametniku võimaluse suunata teatud kohtuasju kindla kohtuniku menetlusse. Seejuures on lubatud arvestada kohtunike spetsialiseerumist kitsamale õigusvaldkonnale (nt perekonnaasjad või majanduskuriteod).

Juhuslikkuse põhimõte rakendub siis, kui muud kokkulepitud kriteeriumid puuduvad või kui need jätavad võimaluse jaotada asi mitme võimaliku kohtuniku vahel.³⁰ Menetlusosalisel omakorda on õigus nimeliselt teada tema asja lahendavat kohtunikku (lahendavaid kohtunikke). Seetõttu peab ka kohtuasja lahendamisel kirjalikus menetluses teavitama osapooli kohtukoosseisust.³¹

Elulised asjaolud, nagu kohtuniku pikaajaline lähetus, haigestumine, pensioneerumine või surm võivad tingida vajaduse kohtuasju n-ö ümber jagada või vahetada kohtukoosseisu liikmeid. Ka sel juhul tuleb kohtunikud määrata menetlusosalistele arusaadavate objektiivsete kriteeriumide alusel ning neile tuleb saata teave kohtunike vahetamise kohta.³²

1.3. Miks ja kelle jaoks peab kohtumenetlus olema õiglane?

Inimõiguste vaatepunktist peab kohtumenetlus olema õiglane, aga ka tõhus selleks, et igal juhul oleks tegelikult võimalik kaitsta enda õigusi ja neid tegelikult maksta panna ning et õiguste rikkumine saaks heastatud. Seejuures on õiglane kohtumenetlus vajalik nii inimesele, kes pöördub hagi või kaebusega kohtu poole abi saamiseks, kui ka menetlusse muul moel kaasatud isikule (nt süüdistatav, tsiviilkostja, tunnistaja). Kõige laiemas plaanis kindlustab õiglane kohtumenetlus seaduslikkuse põhimõtet, õiguskuulekust ja õiguskorra kehtivust tervikuna.

Põhiseaduse §-s 15 räägitakse (nagu Euroopa Liidu põhiõiguste harta art 47 lg-s 1) õigusest pöörduda kohtusse oma õiguste ja vabaduste kaitseks, s.o siis, kui neid on eelduslikult rikutud. EIÕK artikli 6 lõikes 1 on õigus õiglase kohtumenetlusele seotud igapäevaste tsiviilõiguste ja -kohustuste või temale esitatud kriminaalsüüdistuse üle otsustamisega. EIÕK artikkel 6 ei laiene populaarkaebustele, st kaebustele, mis on esitatud üldistes huvides, vastandina enda isiklikele õigustele ja huvidele.³³

EIÕK on lisaks n-ö elav õigusinstrument, mis kujundab inimõiguste ja nende kaitse standardeid, pidades silmas erinevaid õigussüsteeme, aga ka üldisemaid ühiskondlikke suundumusi. Seetõttu on Euroopa Inimõiguste Kohus töötanud aja jooksul välja ulatusliku kohtupraktika, olles tsiviilõiguste ja -kohustuste³⁴ ning kriminaalsüüdistuse³⁵ sisustamisel vaba, s.t määrav ei ole õigusvaidluse määratlus ühegi riigi õiguse alusel. Euroopa Inimõiguste

²⁹ RKKK, 3-1-1-123-05, 07.11.2005, p 17.

³⁰ Pilving, I. Paragrahv 37. – Kohtute seadus. Kommenteeritud väljaanne. Pikamäe, P., Leichter, K. (toim). Kirjastus Juura ja Eesti Vabariigi Riigikohus 2018, p 3.4.

³¹ RKTk, 3-2-1-177-12, 30.01.2013, p 9; RKKK, 3-1-1-24-15, 24.04.2015, p 13; RKHK, 3-3-1-77-16, 14.12.2016, p-d 12–13.

³² RKTk, 2-18-6499/63, 19.06.2020, p 14; RKKK, 3-1-1-24-15, 24.04.2015, p 14.

³³ Barkhuysen *et al.*, lk 508.

Kohtu sellekohast praktikat on vaja tunda eelkõige juhul, kui kaalumisel on kaebuse esitamine EIÕK rikkumise tõttu.³⁶

Kohtu ülesanne on mõista riigi nimel õigust ja pakkuda kohtumenetluse kaudu õiguskaitset. Tsiiviilasjades (nt hüvitisenõue kahju tekitamise eest, pettusega sõlmitud lepingu tühistamine, ühisvara jagamine, kohtutäituri tegevuse vaidlustamine) peab üldjuhul kohtusse pöördumise otsustama õigustatud isik ise (hagimenetlus). Mitmes hagita asjas on menetlusesemeks aga õigused, mida tuleb kaitsta isiku tahtest sõltumata (nt psüühikahäirega isiku õigused, kadunud isiku varahooldus).³⁷

Halduskohtumenetluse ülesanne on eelkõige individuaalsete õiguste kaitse õigusvastase tegevuse eest täidesaatva riigivõimu teostamisel (halduskohtumenetluse seadustiku (HKMS) § 2 lõige 1). Siia kuuluvad näiteks maksuvaidlused, ehitus- ja planeerimisküsimused ning avaliku võimu teostamisel tekitatud kahju hüvitamine (riigivastutus). Seadusega võib kaebeõigust laiendada kollektiivsetele õigushüvedele (nt valimiste salajasus, planeeringud) ja avalikes huvides kaebustele (populaarkaebused).³⁸ Kriminaalmenetluse kohta vt selle peatüki kolmandat osa.

Kõrvuti menetlusosaliste õiguste ja kohustustega peab nägema seadusega ette ka töövahendid, mida tohib kohus õigusemõistmise ülesande täitmiseks kasutada (seaduslikkuse põhimõte). Õiglast kohtumenetlust sisustavad põhimõtted ja õigused tulenevad samuti seadusest.

Õigus õiglasele kohtumenetlusele on menetluslik õigus. See tähendab, et nii oma õiguste kohtu kaudu kaitsmisel kui ka muus rollis menetluses kaasatuna on igaühel menetlusgarantiid, millega peetakse silmas kohtuasja lahendamist kõigi osavõtjate inimväärikust ja põhiõigusi austavalt ning kokkulepitud mängureglitest (menetlusseadus) kinni pidades. Nimetatud tingimustel on ühtlasi alust eeldada, et kohtumenetlus lõpeb õige ja (võimalikult) õiglase lahendiga. Menetluslik õiglus erineb seega sisulisest õiglusest (õiglane lõpptulemus).³⁹

Jõustunud kohtulahendid on omakorda laiema mõjuga ega piirdu õigusrahu saavutamise ja üksikjuhtumitel, kuna loovad kindlust seaduste ja õiguskorra kehtivuse suhtes ning aitavad kaasa õiguskuulekuse kasvule. Et saavutada sellist laiemat mõju, peab nii kohtu tegevus (kohtumenetlus) kui ka kohtu töö tulemus (kohtulahend) olema arusaadav ja usaldusväärne.

Kõrvalepõike korras: ära ei tohi unustada ega alahinnata ei tohi ka n-ö kliendikogemust (väga erinevate praktiliste asjaolude põhjal kujunev tunne, mis tekib kohtumenetluse läbimise tulemusena), sest sellel on vahetu mõju inimeste usaldusele kohtusüsteemi vastu.⁴⁰ Negatiivne kliendikogemus ei tähenda aga vältimatult, et kohtumenetlus ei olnud õiglase.

³⁴ Vt lähemalt eesti keeles (viidetega EIK-i lahenditele) nt Laidvee, J., Saarmets, V. Paragrahv 146. – Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. – Madise, Ü. *et al.* (toim). Tartu: Sihtasutus Iuridicum 2020, p-d 11–12, 14. – <https://pohiseadus.ee/sisu/3630>.

³⁵ Laidvee, Saarmets, p 13; Lõhmus, lk 57–64.

³⁶ Vastuvõetavuse kriteeriumite praktiline käsiraamat. Euroopa Nõukogu / Euroopa Inimõiguste Kohus 2014, lk 52–65. – https://www.echr.coe.int/Documents/Admissibility_guide_EST.pdf.

³⁷ Järvekülg, I., Kõve, V. Paragrahv 3. – Tsiiviilkohtumenetluse seadustik I. Kommenteeritud väljaanne. Kõve, V. *et al.* (koost). Tallinn: Juura 2017, p-d 3.3 ja 3.6.

³⁸ RKHK, 3-3-1-71-14, 12.03.2015, p 14; RKPJK, 5-19-33/2, 18.06.2019, p 9.

³⁹ Vastuvõetavuse kriteeriumite praktiline käsiraamat, p 387; Hirvelä, Heikkilä, lk 105.

⁴⁰ Tehver, J. Kohtumenetluse digiteerimine: ootused praegu ja tulevikus. – Kohtute aastaraamat 2019. – <https://aastaraamat.riigikohus.ee/kohtumenetluse-digiteerimine-ootused-praegu-ja-tulevikus/>.

2. Juurdepääs kohtule ja õiglane kohtumenetlus

2.1. Juurdepääs kohtule

Juurdepääs kohtule on samal ajal nii eraldiseisev õigus kui ka vahend oma teiste õiguste (nt omandiõigus, vabadus, eraelu puutumatus) maksmapanekuks.⁴¹ Kohtusse pöördumise õigus ei piirdu seetõttu ainult võimalusega menetlust alustada, vaid sisaldab ka õigust vaidluse lahendamisele kohtus⁴², samamoodi on hõlmatud kohtuotsuse täitmine⁴³. Põhiseadusega on nähtud ette üldine kohtusse pöördumise õigus ehk kohtutee garantii (põhiseaduse § 15 lg 1) eesmärgiga tagada igäihe õiguste sisuline kehtivus ja rikkumise korral heastamine.

Järgnevas käsitluses keskendun juurdepääsule õigusemõistmisele kitsamas mõttes. Piltlikult öeldes võib seda kujutada ette uksena, mille avamise järel paistab kohtuniku laud, kuhu saab jätta oma kaebuse. Täiesti omaette teema on üksikisiku juurdepääs rahvusvahelistele kohtutele, mis põhineb peaauglikult lepingutel ja ei ole rahvusvahelises õiguses üldtunnustatud õigus.⁴⁴

Kui seaduse järgi on kohtutee põhimõtteliselt lahti igäihele, kes leiab, et tema õigusi ja vabadusi on rikutud, siis on olemas tegureid – võib isegi öelda, et takistusi –, mis mõjutavad tegelikku juurdepääsu. Kohtusse pöördumise õigust piiravad nimelt menetlusnõuded ja selle õiguse kasutamise eeltingimused.⁴⁵

Juurdepääs õigusemõistmisele ei ole seega absoluutne ja seda ei nõua ka inimõiguspõhine lähenemine. Seejuures saab eristada faktilisi ja õiguslikke piiranguid.

Faktiliseks takistuseks võib peale õigusabi suure maksumuse ja kättesaadavuse raskuse olla ka füüsiline ligipääs kohtumajale või kaugus elukohast. Kohtusüsteem peab olema üles ehitatud viisil, mis tagab õigusemõistmise kättesaadavuse ebamõistlike pingutusteta, kuid see ei tähenda õigust pöörduda endale sobivasse ja/või elukohale kõige lähemal asuvasse kohtusse. Arvestama peab selliseid asjaolusid nagu võimalust esitada kaebus elektrooniliselt, osavõttu kirjalikust menetlusest, vahemaad Eesti tingimustes ja reisikulude hüvitamist.⁴⁶ Samuti on toodud faktilise mõjutegurina esile üldine usaldus kohtusüsteemi vastu, aga ka seaduste paljusid ja õigussüsteemi keerukus.⁴⁷

On põhjust arvata, et praktilised raskused puudutavat esmajoones haavatavamaid inimrühmi (nt madalama sissetuleku ja/või haridustasemega inimesed, välismaalased, puuetega inimesed). Ehkki infotehnoloogilised võimalused üha suurenevad, ei tohi kohtusse pöördumise õiguse kasutamisel jätta tähelepanuta ka digivõimekuseta inimesi. Kohtusse pöördumise õiguse kitsendamist ei saa õigustada mistahes põhjusega. Selleks peab olema mõne muu põhiõiguse või põhiseadusliku väärtuse (nt õiguskindlus, menetlusökoonomia põhimõte, õigusemõistmise kulutuste kandmisest osavõtu põhimõte)

⁴¹ Lima, V., Gomez, M. Access to Justice: Promoting the Legal System as a Human Right. – Peace, Justice and Strong Institutions, Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals. Leal Filho, W. *et al.* (toim). Springer Nature Switzerland AG 2020, lk 3.

⁴² EIK, 64734/11, Leuska jt vs. Eesti, 07.11.2017 p 67.

⁴³ EIK, 18357/91, Hornsby vs. Kreeka, 19.03.1997, p 40.

⁴⁴ Lima, Gomez, lk 9.

⁴⁵ EIK, 63206/10, Jüssi Osawe vs. Eesti, 31.07.2014, p-d 36, 43.

⁴⁶ RKPJK, 3-4-1-31-15, 10.05.2016, p-d 45–60.

⁴⁷ Lima, Gomez, lk 7–8.

kaitsmise vajadus.⁴⁸ Kui selline eesmärk puudub, on kohtusse pöördumise õigust piiratud ülemääraselt. Õiguslike piirangute kõige ilmekam näide on riigilõiv, samuti menetlus- ja aegumistähtjad (ajavahemik, mille jooksul tuleb esitada hagi või teatada oma nõudest).

Kohtusse pöördumise õiguse täielik välistamine on aga nii tõsine sekkumine inimese õigustesse, et see nõuab väga kaalukaid põhjusi.⁴⁹ Näitena saab nimetada kohtuasja, kus konfiskeeriti salakaubaveoks ümber ehitatud ja kasutatud sõiduk, mis ei kuulunud toimepanijale; seaduse alusel ei olnud sõiduki omanikul võimalik esitada sama menetluse raames kaebust omandiõiguse kaitseks (juurdepääs kohtule).⁵⁰

Kui seadusega on nähtud kaebuse esitamise kohustusliku tingimusena ette riigilõiv, saab pöörduda kohtusse ja nõuda oma õiguste väidetava rikkumise kohta kohtult sisulise otsustuse tegemist ainult juhul, kui riigilõiv on tasutud, või juhul, kui inimene vabastatakse menetlusabi korras osaliselt või täielikult riigilõivu tasumisest. Menetlusabi (osaline või täielik vabastamine menetluskulude kandmisest) reeglid on vastukaal riigilõivude kehtestamisele, et võimaldada eelkõige puudust kannatavatele inimestele juurdepääs kohtule ja sellega oma õiguste kohtulik kaitse. Aga kui menetlusabi saamise võimatus sunnib inimest valima, kas tasuda riigilõiv täies ulatuses või selle võimatuse korral loobuda oma õiguste edasisest kaitsmisest, on kohtusse pöördumise piirang põhiseadusvastane.⁵¹

Tsiviilasjades kantakse vähemalt rahaliste vaidluste puhul riigi tehtavad kulud õigusemõistmisele osaliselt menetlusosaliste endi makstavate lõivude arvel. Menetlusosaliste kulutuste kandmisest osavõtu põhimõtte tähendab, et teised maksumaksjad ei pea seda menetlust rahastama. See põhimõtte ei laiene neile kohtumenetlustele, kus on mängus avalikud huvid (nt perekonda puudutavad tsiviilvaidlused, samuti vaidlused riigiga ja süüteomenetlused). Riigilõivu teine lubatav eesmärk on menetlusökoonoomia, et hoida ära põhjendamatute ja pahatahtlike kaebuste menetlemine, kuna see võib tuua kaasa kohtusüsteemi suutmatuse pakkuda tõhusat õiguskaitset mõistliku aja jooksul.⁵²

Kui riigilõivumäär on seatud sõltuvusse kohtusse pöördumise viisist (elektrooniliselt või paberil), ei paranda mõne suhtluskanali täiendav lõivustamine juurdepääsu kohtule, sest ligipääsu soodustatakse seda enam, mida rohkem on inimese käsutuses suhtluskanaleid ning mida vähem on seatud nende kasutamisele rahalisi ja muid tõkkeid.⁵³

Riigilõivumäärade kehtestamisel võib kohtuasja lahendamise kulude kõrval arvestada ka vaidluseseme (hagi) hinda. Seda tehes peab seadusandja tagama, et riigilõivumäärad oleksid kohtusse pöördumise õiguse suhtes mõõdukad, sest vastasel juhul oleks kohtusse pöördumine ülemäära takistatud.⁵⁴

Ka halduskohtusse pöördumisele võib kehtestada samadel eesmärkidel riigilõivu. Kaasnevate kulude menetlusosaliste kanda jätmisel tuleb siiski pidada silmas asjaolu, et peale õigusvaidluse lahendamise peab halduskohtusüsteem viima ellu ka võimude lahususe ja tasakaalustatuse põhimõtet, s.o kontrollima täidesaatva ja seadusandliku riigivõimu tegevust.

⁴⁸ RKPJK, 5-17-10/10, 12.12.2017, p 58, RKPJK, 3-4-1-24-12, 18.12.2012, p-d 22–24.

⁴⁹ RKPJK, 5-20-10/13, 20.04.2021, p 58.

⁵⁰ RKÜK, 3-1-1-88-07, 16.05.2008, p-d 41–45.

⁵¹ RKPJK, 3-4-1-19-11, 01.11.2011, p-d 23, 33, 39.

⁵² Nt RKÜK, 3-2-1-62-10, 12.04.2011, p-d 45–46, 48.4; RKÜK, 3-4-1-17-13, 21.01.2014, p-d 30–31.

⁵³ RKPJK, 3-4-1-20-13, 10.12.2013, p 66; RKPJK, 3-4-1-16-14, 09.09.2014, p-d 16–17.

⁵⁴ RKPJK, 3-4-1-59-14, 26.05.2014, p-d 32–34.

Seetõttu ei ole aktsepteeritav, kui haldusasjades peaksid menetlusosalised osalema kohtuasja läbivaatamisel tekkinud kulude kandmises kogu ulatuses.⁵⁵

Põhjendatud ei ole kohtulõivu võimalik eesmärk teenida riigile lisatulu ja rahastada sellest riigi muid kulutusi.⁵⁶ Kuna lõivumäärade puhul ei ole võimalik saavutada täielikku vastavust õigusemõistmisest tingitud tegelikele kuludele konkreetses kohtuasjas, on lubatav ristsubsideerimine (osa õigusvaidluste puhul küsitakse lõivu vastavalt kas väiksemas või suuremas määras, kui on selle vaidluse lahendamise kulu), kuid lõivu määr ei tohi ka sel juhul ilmselgelt ületada mingit liiki asja lahendamiseks vajalikku rahalist kulu.⁵⁷

Mõistlik ei ole riigilõiv, mille suurus ei võimalda isikul oma õigusi kohtus teostada, ega selline riigilõiv, mille puhul peaks kaebaja kohtusse pöördumiseks loobuma märkimisväärsest osast oma varast.⁵⁸ Ka Euroopa Inimõiguste Kohus on juhtinud oma praktikas tähelepanu sellele, et hagi esitamiseks nõutud liiga kõrge lõiv võib kaudselt sundida hagit loobuma ja jätta hageja sellega ilma õigusest õiglasele kohtumenetlusele.⁵⁹

Juurdepääsu kohtule piirab veel kohustuslik kohtueelne menetlus. Näiteks tuleb kinnipeetul esitada kaebus vangla haldusakti või toimingu peale esmalt vanglale (vangistusseaduse § 1¹ lõige 5). Samuti tuleneb täitemenetluse seadustiku § 218 lõikest 1, et kohtutäituri otsuse või tegevusega seoses ei saa pöörduda kohtusse ilma, et enne oleks esitatud kaebus kohtutäiturile. Kohtueelse menetluse kohustuslikkus peab õigusaktist selgesti nähtuma.⁶⁰ Kohustuslik vaidmenetlus ei riku kohtusse pöördumise õigust juhul, kui see menetlus ei kesta ülemäära kaua ja vaideotsuse vaidlustamine kohtus on tagatud.⁶¹

Kohtusse pöördumise õiguse rikkumisega võib olla tegu siis, kui kohtusse pöördumist piiravad kaebusele esitatavad vorminõuded ja kui a) neid sisustatakse ülemäära rangelt või b) isikule ei anta võimalust puudusi kõrvaldada või c) kohus sisuliselt ei kontrolli vorminõuete järgimist.⁶²

Üldise kohtule juurdepääsu õiguse puhul on oluline ka õigusabi ja selle kättesaadavus. Nagu hiljem selgub, on õigusabi võimaldamine vahetult seotud võistlevuse põhimõttega. EIÕK artikli 6 lõike 3 punktis c on nähtud sõnaselgelt ette ainult süüdistatava õigus saada vajaduse korral tasuta õigusabi. Euroopa Inimõiguste Kohtu praktika järgi eeldab õiglase menetlus teatud tingimustel tasuta õigusabi võimaldamist ka tsiviilõiguste ja -kohustustega seotud kohtuasjades, näiteks juhul, kui esindaja osavõtt on kohustuslik või kui kohtuasja menetluskord on eriti keerukas.⁶³

Põhiõiguste harta artikli 47 järgi peab igaühel olema võimalus saada nõu ja kaitset ning olla esindatud. Sellest ajendatuna on võetud Euroopa Liidus vastu õigusabi kättesaadavust ja nõudeid puudutavaid õigusakte nii piiriüleste tsiviilasjade kui ka kriminaalasjades

⁵⁵ RKPJK, 3-4-1-11-12, 11.12.2012, p-d 41–42; RKÜK, 3-3-1-22-11, 29.11.2011, p-d 29.1–29.2.

⁵⁶ RKÜK, 3-2-1-62-10, 12.04.2011, p 45. Vt ka õiguskaitse kättesaadavust käsitlev Euroopa õiguse käsiraamat, lk 117–119 (EIK-i ja EK praktika kohta).

⁵⁷ RKPJK, 3-4-1-59-14, 26.05.2014, p-d 32, 37.

⁵⁸ RKPJK, 3-4-1-25-09, 15.12.2009, p 26.

⁵⁹ Nt EIK, 21392/08, Karahasanoğlu vs. Türgi, 16.03.2021, p 134.

⁶⁰ RKPJK, 5-20-10/13, 20.04.2021, p 32.

⁶¹ RKPJK, 3-4-1-5-04, 03.03.2004, p 22.

⁶² EIK, 16563/08, 40841/08, 8192/10, 1856/10, Julin vs. Eesti, 29.05.2012, p-d 171–179.

⁶³ EIK, 56547/00, P., C. ja S. vs. Ühendkuningriik, 16.07.2002, p-d 88–91.

menetluskeelt mittevaldava menetlusosalise kohta, samuti varjupaiga taotlemisel.⁶⁴ Rahvusvahelise õiguse normides ei ole kehtestatud riigi õigusabisüsteemile täpsemaid nõudeid. Põhiseadusest (§ 151) tuleneb üksnes kohustus sätestada seadusega esinduse ja kaitse korraldus kohtumenetluses.

Kaitsja osavõtt on seotud süüteomenetlusega ning tsiviil- ja halduskohtus võib isik osaleda esindaja kaudu või koos esindajaga. Esindaja võib olla ka kriminaalmenetluse teistel osalistel (nt kannatanu, tsiviilkostja). Esindusõigus võib tekkida lepingu alusel siis, kui isik ise valib meelepärase advokaadi või muu õigusnõustaja, või tuleneb esindusõigus seadusest (nt lapsevanem, eestkostja).

Riigi tagatava õigusabi saamise tingimused ja kord on nähtud ette seadusega. Seejuures ei piirdu riigi õigusabi seaduse (RÕS) § 4 alusel riigi õigusabi liigid kaitsega süüteomenetluses ja esindamisega kohtumenetluses. Esmajoones on riigi õigusabi nähtud ette vähekindlustatutele, v.a kriminaalmenetluses ja lapse elatise asjas (RÕS § 6). Riigi õigusabi antakse kas kohustusega see hiljem hüvitada või ilma selle kohustuseta (RÕS §-d 8 ja 28).

Üldjuhul peab inimene kohtusse pöördumise eesmärgil õigusabi saamiseks seda ise taotlema. Kui tema olulised huvid võivad jääda ilma advokaadi abita kaitseta, võib kohus määrata seaduses sätestatud juhtudel esindaja riigi õigusabi korras omal algatusel või on kohustatud selgitama õigusabi taotlemise võimalust (KrMS § 41 lg-d 3 ja 3¹, väärteomenetluse seadustiku (VTMS) § 22 lg 2 ning tsiviilkohtumenetluse seadustiku (TsMS) § 217 lg 8).

Euroopa Nõukogu ja Euroopa Liidu õiguses oleneb see, kas õiglase õigusemõistmise põhimõte tingib tasuta õigusabi andmise, kokkuvõttes kolmest tegurist: juhtumi tähtsusest inimesele, juhtumi keerukusest ja inimese suutlikkusest ennast esindada.⁶⁵

Lõpetuseks tuleb rõhutada, et igaüks on vaba otsustama, kas pöörduda oma õiguste ja vabaduste kaitseks kohtusse või mitte. Siiski peab arvestama, et menetlus- ja aegumistähtaegade möödumine toob kaasa kohtusse pöördumise võimatuse. Tähtajad tagavad õiguskindluse, et teatud aja möödudes kujunenud õigussuhted enam ei muutu. Samuti on eesmärk kaitsta vastaspoolt näiteks vanade nõuete eest, mida võib olla möödunud pika ajavahemiku tõttu raske tõendada ja vaidlustada. Lisaks välistab kaebuste ebamõistlikult hiline esitamine haldusorganite ja kohtute tarbetu koormamise (menetlusökoonomia).⁶⁶

2.2. Poolte võrdsuse põhimõte ja võistlevuse põhimõte

Üks tunnus, millele peab õiglase kohtumenetlus vastama, on poolte menetluslik võrdsus ehk piltlikult väljendudes relvade võrdsus. Lihtsamini öelduna tähendab see, et vaidluse (kohtuasja) pooltel peab olema võrdne võimalus esitada enda seisukohti ja tõendeid, mille pinnalt langetab kohus otsuse. Seepärast peab kohtumenetlus olema korraldatud viisil, mis tagab pooltele vähemalt eelduslikult võrdsed võimalused saavutada edu.⁶⁷

Võistlevuse põhimõte kujutab endast aga kohtumenetluse poolte õigust teada kõiki otsusele mõju avaldamiseks kohtule esitatud tõendeid ja väljendada nende kohta arvamust, samuti õigust saada piisavalt aega, et tutvuda nendega enne kohtuistungit.⁶⁸

⁶⁴ Vt õiguskaitse kättesaadavust käsitlev Euroopa õiguse käsiraamat, lk 62–63, 67.

⁶⁵ *Ibid.*, lk 66.

⁶⁶ RKPJK, 5-7-10/10, 12.12.2017, p 58.

⁶⁷ RKTk, 2-17-9023/68, 12.06.2019, p 11.

⁶⁸ Vt õiguskaitse kättesaadavust käsitlev Euroopa õiguse käsiraamat, lk 43 (viidetega EIK-i lahenditele).

Seega on poolte võrdsus tagatud juhul, kui menetlusreeglid rakenduvad pooltele sarnaselt, ent võistlevus eeldab poolte samaväärset juurdepääsu asjassepuutuvale materjalile.⁶⁹

Ka põhiõiguste hartas peetakse silmas võistlevust ja poolte võrdseid võimalusi, kuigi seda harta artiklis 47 (nagu EIÕK art 6 lg-s 1) sõnaselgelt ei mainita. Rahvusvahelised nõuded võistlevusele on kriminaal- ja muudes kohtuasjades üldjoontes samad. Eeskätt poolte võrdsuse tagamiseks ja tasakaalustamiseks on kriminaalasjades lisaks ette nähtud eraldi menetlusgarantiid (EIÕK art 6 lg 3).⁷⁰ Olgu märgitud, et Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas käsitletakse poolte võrdsust sageli (eristamatult) koos võistlevuse põhimõttega, nii on see esmajoonelise kriminaalasjades.⁷¹

Poolte menetlusliku võrdsuse põhimõtet on peetud mõneti vastuoluliseks, kuna see ei sisalda mitte niivõrd konkreetseid õigusi, kuivõrd sellega nõutakse, et pooltel oleksid kas samad menetlusõigused või et üks pool ei oleks teisega võrreldes ebasoodsamas olukorras.⁷² Näiteks ei kohtle kohus pooli võrdselt siis, kui mõlemad on esitanud oma seisukohad hilinenult, kuid kohus arvestab ühe poole omi, jättes teise poole arvamuse tähelepanuta.⁷³

Poolte ebavõrdsus tuleb ilmekalt esile veel olukorras, kus kohtul tuleb otsustada tõendamiskoormise (kes peab mida tõendama) sisu ja ulatuse üle. Kuigi seadusega kohustatakse isikut oma kaebust tõenditega põhjendama, siis – arvestades poolte võrdse kohtlemise tagamise vajadust – ei saa näiteks kaebaja väiteid kinnipidamiskohas valitsenud tingimuste kohta lükata tagasi pelgalt nende tõendamatus tõttu, kuna kinnipeetaval on tõendite kogumine raskendatud ja vaidluse lahendamiseks vajaliku väljaselgitamiseks saab kohus tõendeid küsida riigilt.⁷⁴

Kriminaalmenetluse pooled on riiki esindav prokuratuur ühelt poolt ning kahtlustatav või süüdistatav⁷⁵ ja tema kaitsja teiselt poolt. Nende kahe poole olukord on menetluse algusest peale erinev ja täielik võrdsus ei ole võimalik, mistõttu saabki siin poolte võrdsusest rääkida ainult kindlate õiguste puhul.⁷⁶

Näiteks on lähtutud võrdsete võimaluste tagamise põhimõttest sättes (kriminaalmenetluse seadustiku (KrMS) § 290¹), mis lubab teha erandi lapse kohtus ülekuulamisest ja kasutada tema varem antud ütlusi üksnes siis, kui kaitsjal on kohtueelses menetluses olnud võimalus esitada tunnistajale küsimusi.⁷⁷

Võistlevust sisustatakse Eesti menetlusseaduses esmapilgul pisut erinevalt, nimelt tõdemuse kaudu, et süüdistus- ja kaitsefunktsiooni ning kriminaalaja lahendamise funktsiooni täidavad eri menetlussubjektid (KrMS § 14). See tähendab, et kohus otsustab isiku süüküsimuse nende

⁶⁹ Hirvelä, Heikkilä, lk 104.

⁷⁰ Õiguskaitse kättesaadavust käsitlev Euroopa õiguse käsiraamat, lk 41, 43.

⁷¹ Hirvelä, Heikkilä, lk 104; Lõhmus, lk 74. Vt nt EIK, 59577/08, Leas vs. Eesti, 06.03.2012, p 77.

⁷² Lõhmus, lk 72.

⁷³ RKTk, 3-2-1-156-14, 17.02.2015, p 13.

⁷⁴ RKHK, 3-3-1-14-10, 21.04.2010, p 10.

⁷⁵ Kahtlustatav on isik, keda alles kahtlustatakse kuriteo toimepanemises; süüdistatav on isik, kellele on kohtueelses menetluses kogutud tõendite tuginedes esitatud süüdistus või sõlmitud kokkuleppe, mida hakkab kohus arutama (KrMS § 33 lg 1, § 35 lg 1).

⁷⁶ Lõhmus, lk 72–73.

⁷⁷ RKKK, 3-1-1-109-16, 01.02.2017, p 12.

tõendite põhjal, mida kaitsja või süüdistaja on kohtule esitanud ja mida kohus on vahetult uurinud.⁷⁸

Kohtupraktikas on võistlevuse põhimõtet sisustatud siiski laiemalt. Näiteks on leitud, et võistlevas kriminaalmenetluses peab ka süüdistatava karistamine olema kohtumenetluse poolte vaidluse ese ning kuigi kohus mõistab karistuse seaduse ja enda siseveendumuse alusel, on ta üldise põhjendamiskohustuse kaudu seotud poolte arvamusega.⁷⁹ Samuti on tõdetud, et menetlusõiguse rikkumisega saadud tõendile toetumine ei muuda kriminaalmenetlust alati ebaõiglaseks, ehkki kaitsepoolel peab olema võimalus seada sel viisil saadud tõend (st selle autentsus ja usaldusväärsus) kahtluse alla.⁸⁰

Tsiviilvaidlus lahendatakse hagimenetluses poolte – hageja ja kostja – esitatu alusel ning neil on võrdne võimalus oma nõuet põhjendada ja vastaspoolle esitatu ümber lükata või selle vastu vaielda (TsMS § 5 lg-d 1-2). Selles väljendub võistlevuse põhimõte tsiviilkohtumenetluses.⁸¹ Hagiasjade menetlemisel on seetõttu oluline, et kohus vajaduse korral selgitaks pooltele, mis asjaolusid kumbki pool tõendama peab⁸², samuti peab olema pooltele selge, milliseid õiguslikke lahendusi peab kohus võimalikuks⁸³.

Kui tsiviilkohtumenetluses vaadatakse asi läbi hagita menetluses (nt lapsendamine, tahtevastane ravile paigutamine)⁸⁴, kehtib uurimispõhimõte (TsMS § 5 lg 3, § 477 lg-d 5 ja 7). Selle põhimõtte eesmärk on tagada, et asja lahendamiseks olulised asjaolud ei jääks välja selgitamata näiteks selle tõttu, et menetlusosaline ei osanud näha ette vajadust esitada vajalikke tõendeid.⁸⁵ Võistlevuse asemel juhindutakse uurimispõhimõttest ka halduskohtumenetluses (HKMS § 2 lg 4). Nagu eespool toodud näide kinnipidamistingimuste vaidlustamise kohta näitas, tasakaalustab uurimispõhimõte vajalikus osas poolte olemusliku ebavõrdsuse. Kohus peab haldusasja menetledes olema seda aktiivsem, mida nõrgem on eelduslikult teine osapool.⁸⁶

2.3. Osalemine ja ärakuulamine

Õiglane kohtumenetlus ei ole mõeldav ilma oma kohtuasja arutamise juures viibimise õiguse ja ärakuulamiseta. Selleks et inimene poleks mitte õigusemõistmise objekt, vaid osaleja (subjekt), peab tal olema võimalus tutvuda nii kohtutoimiku kui ka vastaspoolle seisukohtade ja tõenditega ning esitada oma tõendeid ja argumente.⁸⁷ Arusaadavalt ei ole piisav üksnes õigus viibida asja arutamise juures, vaid vajalik on võimalus võtta arutamisest tegelikult osa. Õigus olla oma asja arutamise juures on nähtud ette põhiseaduse § 24 lõikega 2 ja sama normiga on tagatud ka ärakuulamisõigus.⁸⁸

Asja suulist ja vahetut arutamist võimaldab kohtuistungil pidamine. Seepärast on reegel, et kohtuasja arutamine peab suulises menetluses (s.o kohtuistungil) toimuma vähemalt ühes

⁷⁸ RKKK, 3-1-1-19-08, 07.05.2008, p 8. Vt ka RKKK, 1-17-5210/59, 28.11.2019, p 34.

⁷⁹ RKKK, 3-1-1-91-07, 12.02.2008, p-d 6.3–6.5.

⁸⁰ RKKK, 1-16-6179/111, 18.06.2021, p 83.

⁸¹ Järvekülg, I., Kõve, V. Paragrahv 5. – Tsiviilkohtumenetluse seadustik I. Kommenteeritud väljaanne. Kõve, V. *et al.* (koost). Tallinn: Juura 2017, p 3.1.

⁸² RKTk, 2-19-2439/36, 24.03.2021, p 19.

⁸³ RKTk, 2-17-12712/47, 17.02.2021, p 19.

⁸⁴ Vt hagi- ja hagita menetluse erinevuste kohta RKTk, 3-2-1-42-10, 17.05.2010, p-d 18–20.

⁸⁵ RKTk, 2-16-3663/95, 03.10.2018, p 23.

⁸⁶ RKHK, 3-3-1-80-05, 15.02.2006, p 8.

⁸⁷ RKHK, 3-3-1-40-15, 22.09.2015, p 14.

⁸⁸ RKPJK, 3-4-1-5-10, 18.06.2010, p 24.

kohtuastmes. Kohtuasja suuline läbivaatamine on muu hulgas vajalik poolte võrdsuse vaatepunktist.⁸⁹

Suulises menetluses on pooltel võimalik kontrollida, kas kohus on nende argumente õigesti mõistnud ja arvesse võtnud, ning esitada taotlusi ja tuua esile asjaolusid, mis ei pruugi olla väljaspool tegelikku istungiolukorda ettenähtavad.⁹⁰ Samamoodi võib ütluste usutavus ja järelalus isiku usaldusväärsuse kohta sõltuda peale ütluste sisu sellest, kuidas inimene ütluste andmisel käitub: üksnes protokollis ja helisalvestise põhjal ei pruugi kohus tajuda kõiki vajalikke nüansse, mis võivad mõjutada kohtu järelalusi.⁹¹

Kõik kohtumenetlused ei ole siiski suulised. Aja jooksul on lisandunud üha rohkem lihtsustatud kohtuliku lahendamise viise, sealhulgas osaliselt või täielikult kirjalikud menetlused. Võib vaielda selle üle, kas arutamise juures viibimise õigus tähendab alati ja tingimusteta üksnes füüsilist kohalviibimist ja kas õigusvaidluse lahendamine kirjalikus menetluses eeldab sellest õigusest loobumist või saab rääkida üldisest õigusest olla menetluses kaasatud ja kohtus ära kuulatud.

Näiteks süüteoasjades on mistahes lihtmenetluseks vaja inimese nõusolekut, kuna sellega kaasneb mõnest menetlusõigusest loobumine (nt kaebeõiguse piirang, piirdumine kirjalike materjalidega ja tunnistajate kohtus küsitlemata jätmine)⁹². Väiksema tsiviilvaidluse puhul teenib lihtmenetlus poolte huve, sest lihtsustab juurdepääsu õigusemõistmisele, sellega kaasneb vähem kulusid ja vaidlus lahendatakse kiiremini. Aga ka sellisel juhul peab isikul olema võimalus taotleda suulist istungit ja kohus peab kirjaliku menetluse kasuks otsustamist põhjendama. Sealjuures ei ole piisav, kui kohtu hinnangul on poole kohtusse ilmumine raskendatud suure vahemaa tõttu või muul mõjuval põhjusel, ent kaalutud ei ole suulist ärakuulamist sidevahendi teel.⁹³

Kui kohtuasja arutatakse maa- või halduskohtus esimest korda üldjuhul suuliselt, siis kaebusi vaadatakse kõrgemates kohtuastmetes tänapäeval enamasti läbi kirjalikus menetluses. Kohtuasja suulise arutamise tähtsus väheneb sedamööda, kuidas kohtumenetluses keskendutakse õigusküsimuste lahendamisele.⁹⁴ Teisalt võib õiglase kohtumenetluse põhimõte tingida vajaduse korraldada ka kaabeinstantsis suuline arutamine, isegi sõltumata poolte taotlusest.

Kriminaalmenetluses peab ringkonnakohus sõltumata süüdistatava või kaitsja taotlusest ise hindama, kas konkreetses asjas on võimalik tagada õiglase kohtumenetluse ilma süüdistatavat ja tunnistajaid vahetult üle kuulamata. Suulise menetluse vajalikkuse küsimus kerkib üles iseäranis juhul, kui maakohus on teinud õigeksmõistva otsuse ja süüküsimuse otsustamine sõltub peaaesjalikult isikulistele tõenditele antavast hinnangust apellatsioonimenetluses.⁹⁵ Kui aga süüdistatav loobub ise ringkonnakohtu istungil osalemise õigusest, kui ta oli maakohus tunnistajate ülekuulamise juures koos võimalusega esitada neile küsimusi ning kui ta ei taotle ringkonnakohtus tunnistajate uut ülekuulamist, ning ringkonnakohus põhjendab

⁸⁹ EIK (suurkoda), 55391/13, 57728/13, 74041/13, Ramos Nunes de Carvalho e Sá vs. Portugal, 06.11.2018, p 187.

⁹⁰ RKTk, 2-17-13391/43, 03.03.2021, p-d 17, 20.

⁹¹ RKTk, 1-15-6483/415, 08.04.2020, p 29; RKTk, 3-19-990/30, 05.11.2020, p 26.3.

⁹² Vt ka nt RKTk, 3-1-1-16-07, 13.06.2007, p 11; RKTk, 3-1-1-74-14, 02.12.210, p 9.

⁹³ EIK, 64160/11, Pönka vs. Eesti, 08.11.2016, p-d 30, 37, 39.

⁹⁴ Lõhmus, lk 69.

⁹⁵ RKTk, 3-1-1-44-16, 06.06.2016, p-d 12, 17 (koos viidetega EIK-i lahenditele).

üksikasjalikult, miks tehti maakohtust erinev otsus, ei pruugi see olla vastuolus õiglase kohtumenetluse põhimõttega.⁹⁶

Samuti võivad haldusasja eripärad (nt tagakiusamise ohu tõttu rahvusvahelise kaitse taotlemisel) tingida asja õigeks lahendamiseks kohtuistungi pidamise eesmärgiga saada vahetu mulje isiku käitumisest ja ütluste usaldusväärsusest.⁹⁷ Kohus peab võtma haldusasja läbivaatamise vormi määramisel arvesse menetlusosalise jaoks kaalul olevaid õigushüvesid (nt elu, tervis, vabadus⁹⁸, suur rahaline kohustus maksumenetluses) ja vaidluse laadi, sest eelduslikult tagab kõige tõhusama menetlusliku kaitse kohtuistung.⁹⁹

Kuigi sidetehnoloogia kasutamine kohtumenetluses – eeskätt küll isiku ärakuulamiseks – ei olnud tundmata ka varem (nt rahvusvahelise koostöö puhul), muutus videoistungite (ka *telesild*, *videosild*, *videokonverents*, *istung audiovisuaalses vormis*, *hübriidistung*) korraldamine eriti aktuaalseks Covid-19 pandeemia tõttu.¹⁰⁰ Videotehnoloogia kasutamine juuresoleku õiguse tagamiseks ei ole sõltuvalt asjaoludest (nt arvestades kinnipeetute kohtusse transportimise keerukust või kulukust, inimese viibimist välisriigis¹⁰¹) iseenesest vastuolus õiglase ja avaliku arutamise põhimõttega. Küll peab sellisel juhul olema menetlusosalisel võimalus jälgida menetlust takistuseta, näha kohtumenetluses osalejaid ja kuulda, mida räägitakse, ning teised istungil viibijad peavad omakorda nägema ja kuulma teda.¹⁰² Kriminaalasja arutamisel peab süüdistataval peale selle olema võimalus segamatult ja privaatselt suhelda oma kaitsjaga.¹⁰³

Õigus osaleda oma asja arutamisel ei ole samuti absoluutne ja seda võib seadusega piirata. Isiklikku osavõttu ei pea lisaks loobumisele suulisest menetlusest tagama, s.t kohtuasja võib poole osavõtuta (edasi) menetleda eeskätt juhul, kui inimene on ise põhjustanud olukorra, kus ta ei saa või ei soovi asja arutamises osaleda (menetlusest kõrvalehoidumise või kohtuistungi korra rikkumise tõttu).¹⁰⁴

Riigi kohustusele tagada võimalus kaitsta ennast kriminaalmenetluses ning viibida oma kohtuasja arutamise juures vastandub kohustus arvestada menetlusökonoomiat ja avalikku huvi, teisisõnu seda, et kuriteole järgneks hukkamõist.¹⁰⁵ Menetlusest kõrvalehoidumine võib seisneda selles, et süüdistatav ei ilmu kutse peale ja tema asukoht on teadmata (võidakse kuulutada tagaotsitavaks)¹⁰⁶, või selles, kui tsiviilvaidluses jätab teine pool (kostja) hagile tähtjaks vastamata või kui kohtukutse kätte saanud pooled ei ilmu kohtusse.

⁹⁶ EIK, 22574/08, *Kashlev vs. Eesti*, 26.04.2016, p-d 43–51.

⁹⁷ RKHK, 3-19-990/30, 05.11.2020, p 26.3 (koos viidetega EIK-i lahenditele).

⁹⁸ RKHK, 3-3-1-80-13, 28.01.2014, p 11.

⁹⁹ RKHK, 3-3-1-20-16, 10.5.2016, p 16.2.

¹⁰⁰ Vt ka abipolitseiniku seaduse ja teiste seaduste muutmise seaduse (Covid-19 haigust põhjustava viiruse SARS-Cov-2 levikuga seotud meetmed) eelnõu seletuskiri (170 SE, XIV koosseis). RKKK, 1-20-1578/58, 21.05.2021, p-d 18–22.

¹⁰¹ EIK, 64160/11, *Pönka vs. Eesti*, 08.11.2016, p 39.

¹⁰² EIK, 27236/05, 44223/05, 53304/07, 40232/11, 60052/11, 76438/11, 14919/12, 19929/12, 42389/12, 57043/12, 67481/12, *Yevdokimov jt vs. Venemaa*, 16.02.2016, p 43.

¹⁰³ EIK (suurkoda), 21272/03, *Sakhnovskiy vs. Venemaa*, 02.11.2010, p 98. RKKK, 1-20-1578/58, 21.05.2021, p 18.

¹⁰⁴ RKKK, 3-1-1-24-16, 30.3.2016, p 6.

¹⁰⁵ RKKK, 1-19-8757/33, 06.10.2010, p 11; RKKK, 3-1-1-86-14, 02.12.2014, p 17.1.

¹⁰⁶ RKKK, 1-19-8757/33, 06.10.2010, p-d 12–15.

Kohtumenetlusest osavõtt võib olla takistatud või isegi välistatud inimese tervise tõttu.¹⁰⁷ Psüühiliselt haige või nakkushaige sundkorras haiglasse või hoolekandetasutusse paigutamisel, samuti eestkoste seadmisel on üldreegel, et puudutatud inimene tuleb isiklikult ära kuulata, soovitatavalt talle tavapärasel keskkonnas.¹⁰⁸ Seejuures ei ole piisav vestlus videosilla vahendusel, sest kuigi kohtunik näeb inimest ekraanil, on samas ruumis viibides ja vahetult kohtudes võimalik saada lisateavet tema käitumise, tervises seisundi ja arusaamisvõime kohta.¹⁰⁹

Kui süüdistatav ei saa haiguse tõttu võtta kohtulikust arutamisest pikema aja jooksul osa, ent teda on teavitatud kohtuistungil toimumise ajast ja kohast ning kohus on veendunud, et süüdistatava õigusi on võimalik kaitsta ka ilma tema osavõtuta kohtulikust arutamisest, on süüdistataval õigus anda nõusolek kriminaalasja arutamiseks tagaselja, kuid kaitsja osalemisel (KrMS § 269 lg 2 p 6). Nende tingimuste täitmise korral järgitakse õiglase menetluse põhimõtet sellest hoolimata, et süüdistatav kriminaalasja arutamises ei osale.¹¹⁰

ÜRO lapse õiguste konventsiooni järgi peab tagama lapsele, kes on võimeline iseseisvaks seisukohavõtuks, õiguse väljendada oma vaateid vabalt kõikides teda puudutavates küsimustes, sealhulgas teda puudutavas kohtumenetluses, kuigi see kohtumenetlus võib menetlusnormide järgi toimuda ka esindaja vahendusel (art 12). Lapse kaasamise ja ärakuulamise erinõuded on nähtud ette seadusega (nt TsMS § 202 lg 2 ls 2 ja § 552¹; KrMS § 34 lg 1¹, § 35¹ lg 1¹, § 37² lg 2; §-d 70, 290 ja 290¹; HKMS § 25 lg 3).

Näiteks ei pea kohus lapse vara puudutavas hagimenetluses teda menetlusse isiklikult kaasama ega tema seisukohta välja selgitama, küll tuleb vähemalt kümneaastane laps isiklikult ära kuulata tema varaga teingu tegemiseks kohtu nõusoleku andmise menetluses.¹¹¹

Lapse seisukohta selgitades ei tohi piirduda tõdemusega, et kohtus ärakuulatuna ei ole ta väljendanud soovi elada konkreetse vanema juures, kui tegelikult ei ole tema arvamust elukoha kohta küsitud.¹¹² Õigust õiglasele kohtumenetlusele ei riku aga see, kui kriminaalmenetlusse ei kaasata last, kellele kingitud kinnisvara konfiskeeritakse juhul, kui lapse huve (omandiõigust) esindavad konkreetses asjas faktiliselt tema lähisugulased.¹¹³

2.4. Avalik istung ja otsuse avalik kuulutamine

Kohtumenetluse avalikkuse põhimõtte on kajastatud nii põhiseaduse §-s 24, EIÕK artiklis 6 kui ka põhiõiguste harta artikli 47 lõikes 2. See põhimõtte hõlmab asja arutamist avalikul kohtuistungil (suuliselt) ja kohtuotsuse avalikku kuulutamist. Kuigi kitsamas mõttes võib rääkida menetluse avalikkusest ka üksnes poolte vaatepunktist, on õigus olla ära kuulatud ja avalik õigusemõistmine õiglase kohtumenetluse erinevad aspektid.

Avaliku kohtumenetluse olulisust õiglase kohtumenetluse jaoks saab selgitada mitmeti. Esiteks aitab avalikkus kaasa õigusemõistmise – kohus mõistab õigust riigi nimel –

¹⁰⁷ RKKK, 1-16-10503/150, 21.12.2018, p-d 39–62.

¹⁰⁸ RKKK, 1-16-7389/30, 19.10.2017, p-d 18–27; RKTk, 2-20-6730/42, 08.01.2021, p 14.2; ära kuulamata jätmise kohta: RKTk, 2-19-6222/30, 03.03.2020, p 16; RKTk, 2-20-17226/30, 27.05.2021, p 11.2.

¹⁰⁹ RKTk, 2-20-11920/32, 21.04.2021, p 12.2.

¹¹⁰ RKKK, 1-16-10503/150, 21.12.2018, p 59.

¹¹¹ RKTk, 3-2-1-127-15, 17.11.2015, p 28.

¹¹² RKTk, 3-2-1-27-09, 15.04.2009, p 12.

¹¹³ EIK, 12951/11, Veits vs. Eesti, 15.01.2015, p-d 59–60.

läbipaistvusele, kontrollitavusele ja kohtusüsteemi usaldusväärsusele.¹¹⁴ Sellega tagatakse seaduse ühetaoline kohaldamine kõigile ja välistatakse kellelegi põhjendamatu eeliste tegemine.¹¹⁵ Teiseks kaitstakse suulise arutamise ja avalikkuse juuresviibimisega või juuresviibimise võimalusega menetlusosalisi, kuna igaühe vabadus kohtuistungit jälgida ning avalikult kajastada teeb raskemaks ebavõrdse või meelevaldse kohtlemise konkreetsetes asjas.

Ometigi on ka kohtumenetluse avalikkuse põhimõttel erandeid. Seadused näevad kooskõlas põhiseaduse (§ 24 lg 3 ls 2) ja inimõiguste konventsiooniga (art 6 lg 1 ls 2) ette ka asjaolud, mis õigustavad kuulutama kohtuistungit osaliselt või täielikult kinniseks: need on riigi- ja ärisaladus, kõlblus või inimeste perekonna- ja eraelu või alaealise, kannatanu või õigusemõistmise huvid.

Kinniseks kuulutatud istungil igaüks viibida ei või ja istungil osalejatel on keelatud avaldada kaitsmisväärsed asjaolusid (nt terviseandmed, lapsendamissaladus, kuriteoohvri kannatused). Kuigi seadus otsesõnu ei kohusta kohtuistungit kinniseks kuulutama, peab seda nimetatud asjaoludel kaaluma kas menetlusosalise taotluse alusel või kohus omal algatusel. Alaealise puhul tuleb kogu süüteomenetluse vältel pidada silmas tema privaatsust (ÜRO lapse õiguste konventsiooni art 40 lg 2 punkti b alapunkt vii), mis üldjuhul tähendab kõigi selliste menetluste arutamist n-õ suletud uste taga.

Praktikas tuleb ette olukordi, kus kohus peab avalikkuse piiramise üle otsustamisel kaaluma vastassuunalisi huve, näiteks juhul, kui üks menetlusosaline ei pea enda õiguste kaitsmiseks vajalikuks istungi avalikkust piirata, samal ajal kui teine menetlusosaline soovib seda tungival. Kohtuistungit täielikult või osaliselt kinniseks kuulutamise kõrval on kohtul õigus leebema meetmena piirata avalikkuse põhimõtet sellega, et ta kohustab istungisaalis viibijaid hoidma asja menetlemisel teatavaks saanud asjaolud saladuses (TsMS § 41 lg 3, KrMS § 12 lg 4¹, HKMS § 77 lg 1).

Kõige vaieldavam on kohtuistungit avalikkuse piiramine õigusemõistmise huvides – kui avalikkus kahjustaks õigusemõistmist (EIÕK art 6 lg 2 ls 2) –, sest kõige laiemas tähenduses on õigusemõistmise huvides just asja avalik arutamine. Igaühe õigusega osaleda kohtuistungil ja saada või levitada avalikul arutamisel kuulatud teavet seostub õigus väljendusvabadusele, sealhulgas ajakirjandusvabadusele (põhiseaduse § 45, EIÕK art 10, harta art 11).

Kuigi teadaolevalt ei ole lähemalt uuritud, mis liiki kohtuasjades ja mil määral käiakse Eestis avalikke kohtuistungeid kuulamas, saab meedias kajastatu pinnalt järeldada avalikkuse (mitte avalikku!) suurimat huvi süüteasjade vastu. Kriminaalmenetluses võib õigusemõistmise huvides kohtuistungit kinniseks kuulutada ainult erandjuhtudel, eelkõige kohtu, kannatanu või tunnistaja julgeoleku tagamiseks.

Õigusemõistmise huvides on iseenesest ka kohtus veel üle kuulamata tunnistajate mõjutamise vältimine sihiga, et sellised tunnistajad ei saaks teada juba üle kuulatud tunnistajate ütluste sisu või et teadmine ütluste avaldamisest meedias ei häiriks ega sunniks antavaid ütlusi kohandama. Teisalt ei tohi sel põhjusel avalikkuse piiramine tuua kaasa seda, et suuremat avalikku huvi tekitavaid asju arutatakse kinnistel kohtuistungitel, ega ka nende kajastamise keelamist kuni kohtuotsuse tegemiseni.¹¹⁶

¹¹⁴ Barkhuysen *et al.*, lk 582; EIK, 10271/12, Kilin vs. Venemaa, 11.05.2021, p 106.

¹¹⁵ Sepp, H. *et al.* Paragrahv 24. – Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. Madise, Ü. *et al.* (toim). Tartu: Sihtasutus Juridicum 2020, p-d 19–20. – <https://pohiseadus.ee/sisu/3495>.

¹¹⁶ RKKK, 3-1-1-74-16, 24.10.2016, p 16.

Mistahes avalikkuse piirang peab olema pigem erand ja selle kohaldamine arusaadavalt põhjendatud (nt mõne tunnistaja eriline mõjutatavus, mõne asjaolu saladuses hoidmise vältimatus kuriteo varjatud olemuse tõttu vmt).¹¹⁷ Tsiviilasjas võib kohus kuulutada menetluse või selle osa kinniseks ka juhul, kui avalik arutamine ohustaks objektiivset õigusemõistmist või kui kinnises menetluses on oluliselt suurem võimalus veenda pooli lõpetama menetlus kompromissiga või neid muul viisil lepitada (TsMS § 38 lg 2).

Mis saab siis, kui kõik avalikult arutatavat kohtuasja kuulata soovijad ei mahu istungisaali? Sellisel juhul on kohtul õigus piirata istungil viibijate hulka (KrMS § 266 lg 4, TsMS 44, HKMS § 77 lg 2). Lubatav ei ole aga ilma ületäitumise ärahoidmise vajaduseta lukustada istungi ajaks saali ust või vähendada pealtvaatajatele mõeldud istekohtade arvu, samuti hilinejate või istungilt korraks lahkunute istungisaali mittelubamine. Põhiseadusest ei tulene õigus nõuda publiku või meedia huvist tingituna asja arutamise üleviimist spordi- või konverentsisaali ega ka selle otse ülekandmist televisioonis või veebis.¹¹⁸ Küll võib kohus menetlusosaliste nõusolekul otseülekannet lubada, sest suure avaliku huviga asjades suurendab see kohtusüsteemi läbipaistvust ja usaldusväarsust.¹¹⁹

Avalikkuse kontrolli ja osalemise tagamiseks on Eestis avalike istungite info kättesaadav kohtusaali uksele või teadetetahvilil ning kohtu veebilehel. Kohtuistungite korraldamine Covid-19 pandeemia ajal on toonud ära kuulamisõiguse kõrval esile uued probleemid ka seoses avalikkuse põhimõtte järgimise ja selle piiramist õigustavate abinõudega. Eeskätt on lahenduseks reeglite loomine istungi jälgimise kohta tehniliste vahendite abil (nt otseülekande jälgimine kohtumajas olevalt vm videoekraanilt).

Kohtumenetluse lahutamatu osa on kohtulahendi (otsus või määrus) tegemine. Üldjuhul tuleb teha ka kohtuotsus teatavaks avalikult. Põhiseaduse järgi (põhiseaduse § 24 lg 4) ei kuulutata otsust avalikult siis, kui see on vastuolus alaealise, kannatanu või õigusemõistmise huvidega. Erandeid avalikule kuulutamisele lubab ka Euroopa Inimõiguste Kohtu praktika.¹²⁰

Kuigi algse ja tavaarusaama järgi tähendab avalik kuulutamine kohtuotsuse ettelugemist istungisaalis, siis praktikas tehakse kohtulahend Eesti kooskõlas seadusega kättesaadavaks kohtu kantselei kaudu. Kohtuotsus või selle lõpposa loetakse ette ainult süüteomenetlustes (KrMS § 315, VTMS §-d 113 ja 135). Kõik avalikult kuulutatavad lahendid pannakse jõustumisel (nagu ka istungite ja kohtuotsuse avalikult kuulutamise ajad) üles Riigi Teataja veeblehe kohtuteabe rubriiki, st tehakse kättesaadavaks elektrooniliselt.

Päris selge ei ole, kas menetlusvälisel isikul (nt ajakirjanik) on õigus saada teda huvitava kohtuotsuse koopiat enne otsuse jõustumist, ent kohtusaalis on tal otsuse kuulutamise ajal õigus viibida.¹²¹ Kohtumenetluse avalikkusega seostub nüüdseks eitava vastuse saanud

¹¹⁷ RKKK, 1-17-9149/626, 04.12.2020, p-d 13–21.

¹¹⁸ Sepp *et al.*, p 21.

¹¹⁹ Nt RKÜK 04.08.2020 istung nn pensionireformi asjas (vt salvestist <https://www.facebook.com/eestikohtud/videos/pensionireformi-istung-riigikohtus/635617807075052/>), RKPJK 04.10.2016 istung haldusreformi asjas (vt salvestist <https://www.err.ee/574903/haldusreformi-seaduse-vastased-ja-pooldajad-esitasid-riigikohtule-oma-argumendid>), RKÜK 08.05.2012 istung Euroopa stabiilsusmehhanismi (ESM) asjas (vt salvestist <https://www.err.ee/371182/video-taismahus-salvestus-riigikohtu-esm-i-istungilt>).

¹²⁰ EIK, 15924/05, Welke ja Białek vs. Poola, 01.03.2011, p 83.

¹²¹ Kohtuotsuste avaliku kuulutamise, aga ka virtuaalistungitel osalemise ning kohtutoimikuga tutvumisega seotud probleeme ja lahendusvariante on kirjeldatud 17.11.2020. a dokumendis nr 20-1400/01

vaidlus sellegi üle, kas kriminaalasja arutamine kinnisel kohtuistungil tähendab automaatselt, et menetlusvälisel isikul (sh ajakirjanik) pole võimalik toimikuga tutvuda ka pärast menetluse lõppu.¹²²

Õiglasel menetluses on pooltel õigus saada põhjendustega kohtuotsus (TsMS § 436 lg 1, KrMS § 305¹, HKMS § 157 lg 1). On öeldud, et „Kui kohtunik sünnitab otsuse, siis peab ta veenma ennast. Kui ta aga kirjutab otsuse, siis ta soovib veenda teisi – protsessiosalisi, kõrgemat kohut ja üldsust“¹²³.

Eelkõige annab otsuse põhjendamine menetlusosalistele kindluse, et nad on ära kuulatud, ja loob aluse tõhusaks edasikaebamiseks, aga võimaldab samal ajal ka avalikkuse kontrolli õigusemõistmise üle.¹²⁴ Nii on kohtuotsuse põhjendamise kohustus ühelt poolt tihedalt seotud poolte kohtuliku ärakuulamis- ja edasikaebeõigusega ning teiselt poolt avaliku kohtumenetluse laiemate eesmärkidega, mille seas on kohtusüsteemi usaldusväärsus ja läbipaistvus ning avalikkuse teavitamine seaduse tõlgendamisest ja kohaldamisest¹²⁵.

Põhjendamiskohustus kehtib peale kohtuotsuste ka menetluse käigus tehtud oluliste menetluslike otsuste puhul.¹²⁶ Üldjuhul laieneb põhjendamiskohustus kõrgemalseisvatele kohtutele ja osutub eriti kaalukaks siis, kui otsuses asutakse varasemaga võrreldes erinevale seisukohale.¹²⁷ Madalama astme kohtu põhjendustega nõustumise korral ei ole see kohustus sama ulatuslik. Riigikohtus toimub sarnaselt teiste riikide kõrgemate kohtutega eelmenetlus, milles otsustatakse esmalt kaebusele menetlusloa andmine või jäetakse kaebus menetlusse võtmata (KrMS § 349). See, et loamenetluses tehtud määruseid ei põhjendata, ei ole EIÕK-ga, sealhulgas edasikaebeõiguse olemusega vastuolus.¹²⁸

2.5. Mõistlik menetlusaeg

Erinevalt inimõiguste konventsioonist (EIÕK art 6 lg 1) ja hartast (art 47) ei mainita põhiseaduses otsesõnu õigust asja lahendamisele mõistliku aja jooksul. Kohtupraktikas seda tunnustatakse: Riigikohtu kinnitusel hõlmab põhiseaduse § 14 muu hulgas õigust nõuda, et menetlus toimuks mõistliku aja jooksul.¹²⁹ Seadusega kohustatakse arutama kriminaalasja ühtse tervikuna ja lahendama seda võimalikult kiiresti (KrMS § 15¹). Tsiviilkohtumenetluse ülesanne on tagada, et kohus lahendaks tsiviilasja õigesti, mõistliku aja jooksul ja võimalikult väikeste kuludega (TsMS § 2). Haldusasja peab kohus lahendama õigesti, ausalt, mõistliku aja jooksul ja võimalikult väikeste kuludega (HKMS § 2 lg 2 ja § 126 lg 2).

„Halduskohtumenetluse seadustiku, kriminaalmenetluse seadustiku, tsiviilkohtumenetluse seadustiku ja teiste seaduste muutmise seaduse eelnõu (kohtumenetluse avalikkus) väljatöötamise kavatsus“. –

<https://eelnoud.valitsus.ee>. Selle alusel koostatud eelnõu saadeti kooskõlastamisele 27.07.2021 (kättesaadav samas infosüsteemis, eelnõu toimik nr 21-0941). Vt ka „Kohtute aastaraamat 2020“ artikleid. –

<https://aastaraamat.riigikohus.ee/category/aasta-2020/>.

¹²² RKKK, 1-19-8262/17, 16.04.2020, p-d 36–38.

¹²³ Lõhmus, lk 94.

¹²⁴ EIK, 37801/97, *Suominen vs. Soome*, 01.07.2003, p 37; EIK, 1509/02, *Tatishvili vs. Venemaa*, 22.02.2007, p 58.

¹²⁵ EIK, 28923/95, *Lamanna vs. Austria*, 10.07.2001, p 34. Vrd halduskohtumenetluses toimikuga tutvumise põhjendatud huvi kohta RKKK, 3-17-62/57, 14.06.2021, p 15.3.

¹²⁶ EIK, 64160/11, *Pönka vs. Eesti*, 08.11.2016, p 30.

¹²⁷ RKKK, 1-16-6115/67, 20.11.2017, p 29.

¹²⁸ EIK, 50053/16, *Harisch vs. Saksamaa*, 11.4.2019, p 35.

¹²⁹ RKÜK, 3-3-1-85-09, 22.03.2011, p 77.

Menetluse kiirus ei saa olla ega olegi eesmärk omaette. Kiirustamisega võib kaasneda pinnapealsus, mis ei soodusta õige ja õiglase lahendi tegemist. Seepärast ei räägita mitte kiirest menetlusest, vaid menetlusest mõistliku aja jooksul.¹³⁰ Et kõik kohtuasjad saaksid lahendatud seda silmas pidades, on väiksemamahuliste ja õiguslikult lihtsamate vaidluste jaoks loodud lihtmenetluse võimalus. Kuigi suuremad ja keerulisemad kohtuasjad nõuavadki rohkem aega, ei ole õigustatud ka nende lahenduse lükkumine ebamäärasesse tulevikku. Näiteks kriminaalasjades teenib õigus menetlusele mõistliku aja jooksul eesmärki vältida, et süüdistatav jääks oma saatuse suhtes liiga kauaks ebakindlasse olukorda.¹³¹

Milline aeg on menetlusajana mõistlik? Ei tule ilmselt üllatusena, et mõistlik menetlusaeg on määratlemata õigusmõiste, mis tähendab, et kindlaid ajalisi piire ei ole. Menetluse kestuse mõistlikkuse hindamisel lähtutakse sellistest kriteeriumidest nagu asja keerukus, kaebuse esitaja käitumine, menetlejate tegevus ja kaebuse esitaja jaoks kaalul olevad hüved.¹³² Hinnang mõistlikule menetlusajale sõltub seega asja eripäradest. Kui kriminaalmenetluse esemeks on sama inimese mitu erinevat tegu, tuleb mõistlik menetlusaeg tuvastada ja hinnata samuti eraldi.¹³³

Eesti kohtumenetluse pikkust on konkreetsete kaebuste alusel kontrollinud ka Euroopa Inimõiguste Kohus.¹³⁴ Näiteks nn maadevahetuse mahukas korruptsiooniaasjas, mille pikkus varieerus erinevate süüdistatavate suhtes kuue aasta kaheksa kuu ja kaheksa aasta üheksa kuu vahel, ei ületatud mõistliku menetlusaja piiri.¹³⁵ Ajatundlikes ja inimese igapäevaelu oluliselt mõjutavates valdkondades (nt perekonna- ja töösuhted) on mõistlik menetlusaeg lühem, samal ajal kui õiguslikult ja faktiliselt keerulisemates küsimustes (nt vaidlused ärisuhte pinnalt) on aktsepteeritav pikem menetlusaeg.¹³⁶ Nii on ebamõistlik näiteks seitse aastat ja seitse kuud kestnud tsiviilkohtumenetlus abielulahutuse ja vara jagamise küsimustes¹³⁷, samuti kuus aastat ja kolm kuud väldanud (sh kaks korda maakohtus ja kolm korda ringkonnakohtus arutatud) elatise väljamõistmise ja isaduse tuvastamise vaidlus.¹³⁸

Mõistliku menetlusaja kulgemise alguspunktiks loetakse kriminaalmenetluses sõltuvalt asjaoludest kas isiku teavitamine tema kahtlustamisest, kinnipidamine, läbiotsimine või muu menetlustoiming, mis mõjutab puudutatud isikut oluliselt.¹³⁹ Menetluse lõpp saabub siis, kui jõustub kohtuotsus või menetlust lõpetav määrus (nt kui kuritegu aegub, süüdistatav sureb või talle kohaldatakse psühhiaatrilist sundravi).

Kriminaalmenetluses hõlmab mõistliku menetlusaja arvestus kohtueelset uurimist. Haldus- ja tsiviilkohtumenetluse pikkust hakatakse üldjuhul lugema nõuetekohase kaebuse esitamisest pädevale kohtule. Haldusajades tuleb eristada mõistlikku aega, mis kulub esiteks

¹³⁰ Lõhmus, lk 223.

¹³¹ RKKK, 3-1-1-4-17, 12.4.2017, p 30; RKKK, 3-1-1-53-15, 17.06.2017, p 15.2.

¹³² RKÜK, 3-3-1-85-09, 22.03.2011, p 78 (koos viidetega EIK-i lahenditele).

¹³³ RKKK, 3-1-1-53-15, 17.06.2017, p 9. Vrd EIK, 173/15, 181/15, 374/15, 383/15, 386/15, 388/15, Liblik jt vs. Eesti, 28.05.2019, p 99.

¹³⁴ Vt lähemalt ülevaadet kriminaalmenetlusi puudutavatest kohtuasjadest Lõhmus, lk 226–227.

¹³⁵ EIK, 173/15, 181/15, 374/15, 383/15, 386/15 ja 388/15, Liblik jt vs. Eesti, 28.05.2019, p-d 97–104.

¹³⁶ Järvekül, I., Kõve, V. Paragrahv 2. – Tsiviilkohtumenetluse seadustik I. Kommenteeritud väljaanne. Kõve, V. et al. (koost). Tallinn: Juura 2017, p-d 3.3.2. Vt ka tsiviil- ja haldusajade lahendamiseks kuluva aja võrdlevat statistikat EL-i liikmesriikides Euroopa Komisjoni 2020. a õigusemõistmise tulemustabelist: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/ET/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020DC0306&from=EN>.

¹³⁷ EIK, 48129/99, Treial vs. Eesti, 02.12.2003, p 64.

¹³⁸ EIK, 16587/10 ja 34304/11, Kiisa vs. Eesti, 13.03.2014, p-d 62, 66.

¹³⁹ RKKK, 3-1-1-14-14, 30.06.2014, p 586 jj (koos viidetega EIK-i lahenditele). Mõistliku menetlusaja kohta konfiskeerimismenetluses vt RKKK, 3-1-1-4-17, 12.04.2017, p-d 30–33.

halduskohtumenetlusele ja teiseks sellele eelnevale haldusmenetlusele (sh maksumenetlus, millele EIÕK art 6 ei laiene).¹⁴⁰

Seadusega on nähtud ette ka alus lõpetada kriminaalmenetlus mõistliku menetlusaja möödumise tõttu (KrMS §-d 205² ja 274²). Menetluse lõpetamine on rikkumise heastamisel siiski n-õ viimane abinõu, st enne peab kohus vaagima, kas rikkumist saab heastada muul viisil (nt karistuse kergendamine või kahju hüvitamine).¹⁴¹ Et otsustada, millise abinõuga konkreetsel juhul mõistliku menetlusaja ületamisele reageerida, tuleb kohtul ühelt poolt kaaluda seda, millisel määral on seda õigust rikutud, ja teiselt poolt avalikku menetlushuvi konkreetses asjas. Mida raskem on kuritegu, seda ulatuslikum peab olema mõistliku menetlusaja nõude rikkumine selleks, et sellega oleks võimalik põhjendada menetluse lõpetamist.¹⁴²

Mõistlikust menetlusajast kinnipidamisele on suunatud veel võimalus taotleda kohtult teatud aja möödumise järel menetluse kiirendamist (KrMS § 274¹, TsMS § 333¹, HKMS § 100). Samuti on kohtu esimehel õigus sellisel juhul erandlikult sekkuda menetluse korraldamisse (KS § 45 lg 1¹), näiteks määrata kohtunikule menetlustoimingu tegemiseks või menetluse lõpuleviimiseks mõistlik tähtaeg, anda kohtunikule töö ja tööaja korraldamiseks muid korralduslikke juhiseid ning jaotada kohtuasju kohtunike vahel ümber.

2.6. Edasikaebeõigus

Nagu mujal nii on ka Eestis kohtusüsteem mitmeastmeline (põhiseaduse § 149).¹⁴³ Esimese kohtuinstantsina vaatavad tsiviil- ja süüteoasju läbi maakohtud ning haldusasju halduskohtud. Ringkonnakohtud on apellatsioonikohtud, kes lahendavad kaebusi esimese astme kohtu lahendite peale. Riigikohus on põhiseaduslikkuse järelevalve ja kassatsioonikohus.

Kergemaid õigusrikkumisi (nt kiiruse ületamine, pisivargus, avaliku korra rikkumine) võivad lahendada ning väärtekaristusi määrata ka täidesaatva võimu asutused (nt Politsei- ja Piirivalveamet, Keskkonnaamet, Maksu- ja Tolliamet). Selline kord ei ole õiglase kohtumenetluse põhimõttega vastuolus juhul, kui on tagatud kohtus vaidlustamise võimalus.¹⁴⁴ Ametniku karistusotsuse peale kohtule kaebuse esitamine on kohtusse pöördumise õiguse kasutamine (põhiseaduse § 15 lg 1).

Väärteomenetluses kehtib erandlik edasikaebekord maakohtu otsuse suhtes, millega on vaadatud läbi kohtuvälise menetleja tehtud lahend. Sellise kaebuse läbivaatamine allub Riigikohtule ja ringkonnakohus jääb vahele (nn hüppeline kassatsioon).

Kohtulahendi vaidlustamisega kõrgemalseisvas kohtus teostatakse edasikaebeõigust (põhiseaduse § 25 lg 5). Erinevalt põhiseadusest on nähtud EIÕK protokolli nr 7 artikli 2 lõikega 1 ette õigus vaidlustada kõrgemas kohtus ainult süüdimõistev kohtuotsus eesmärgiga, et süüdimõistmine või karistus vaadataks uuesti läbi. Seejuures on lubatud ka kriminaalasjades edasikaebeõigust piirata, muu hulgas vähemtähtsate õigusrikkumiste puhul

¹⁴⁰ RKHK, 3-3-1-78-14, 06.03.2015, p 14 (koos viidetega EIK-i lahenditele).

¹⁴¹ RKKK, 3-1-1-53-15, 17.06.2017, p 14. Vt ka RKKK, 1-13-5173/196, 15.03.2018, p 18.

¹⁴² RKKK, 3-1-1-42-15, 15.06.2015, p 67.

¹⁴³ Vt ka Eesti kohtusüsteemi tutvustust Riigikohtu veebilehel (sh video): <https://www.riigikohus.ee/et/eesti-kohtususteem/eesti-kohtususteem-kolmeastmeline>.

¹⁴⁴ EIK, 73748/13, Tolmachev vs. Eesti, 09.07.2015, p 42.

(art 2 lg 2). Kuigi EIÕK artikkel 6 ei sisalda edasikaebeõigust, laieneb õigus õiglase menetlusele põhimõtteliselt ka asja lahendamisele kaebeinstantsis.¹⁴⁵

Kuigi põhiseadus räägib üksnes kohtuotsuste vaidlustamisest, laieneb edasikaebeõigus siiski ka üksikküsimuste lahendamiseks tehtud kohtumäärustele.¹⁴⁶ Edasikaebeõiguse tuum on kohtulahendite õigsuse kontroll, et vältida kohtu eksimusi ja vigu.¹⁴⁷ Tavaliselt on eksimuste puhul küsimus õigusnormide erinevas tõlgendamises või vaieldakse eluliste asjaolude tõendatuse või mõne menetlusnormi järgimise üle. Teadlikult vale kohtuotsuse või -määruse tegemine on seevastu kuritegu (KarS § 311).¹⁴⁸

Kohtulahendite ja iseäranis kohtumääruste suure hulga tõttu ummistaks absoluutne vaidlustamisvõimalus kohtud ning seaks kohtusüsteemi toimimise, sealhulgas mõistliku menetlusaja järgimise löögi alla. Seetõttu on seadusega seatud edasikaebeõigusele nii menetluslikke piiranguid (nt riigilõiv, kaebetähtaeg, nõuded kaebusele) kui ka välistatud teatud liiki lahendite vaidlustamine tervikuna.¹⁴⁹

Tavaliselt peab olema õigus esitada kaebus esmase, s.o maa- või halduskohtu otsuse peale ringkonnakohtule, kes kontrollib nii faktiliste asjaolude tuvastamise kui ka õigusküsimuste lahendamise õigsust. Erandina võib apellatsiooniohiguse välistada kohtuasjas, mis vaadatakse poolte nõusolekul läbi lihtsustatud korras juhul, kui nõusolek hõlmab kaebeõigusest loobumist. Samuti õigustab menetlusökoonomia eesmärk ringkonnakohtu võimalust jätta läbi vaatamata ilmselgelt põhjendamatud ja edulootuseta kaebused. Ilmselgelt põhjendamatuks loetakse kaebus, milles taotletakse ringkonnakohtult midagi, mis on seaduse järgi õiguslikult asjakohatu (lubamatu), või kui maakohtu lahend on kooskõlas kohtupraktikas selgelt ja üheselt kujunenud seisukohtadega, mida ringkonnakohus ei pea vajalikuks muuta.¹⁵⁰

Ringkonnakohtu otsuse vaidlustamine kõrgeimas kohtuastmes kujutab endast teistkordset edasikaebamist kohtulahendi peale. Riigikohus vaatab kaebusi läbi kassatsiooni korras, mis tähendab, et elulisi asjaolusid enam vaidlustada ei saa ja tõendeid Riigikohus ümber ei hinda. Kaebuse läbivaatamine Riigikohtus piirdub õigusküsimustega: analüüsitakse, kas mõnda õigusnormi on valesti rakendatud või on rikutud menetluskorda. Ühtlasi tähendab mitteõiguslike kaebuste keeld seda, nagu juba märgitud, et Riigikohtu sisulisse menetlusse kõik esitatud kaebused ei jõua.¹⁵¹

Riigikohtu lahendid on lõplikud ja edasi neid kaevata ei saa. Pöördumine riigi vastu Euroopa Inimõiguste Kohtusse EIÕK rikkumise väitega on edasikaebeõigusest eraldiseisev võimalus, sest Euroopa Inimõiguste Kohus ei ole n-õ neljas kohtuaste.¹⁵²

Viimasena tuleb peatuda erandlikul kaebemenetlusel (teistmine, uuendamismenetlus), milles vaidlustatakse juba jõustunud kohtuotsus. Teistmismenetlust õigustab muu hulgas asja lahendamisel toimepandud ja jõustunud kohtuotsusega tuvastatud kuritegu (valeütled,

¹⁴⁵ Barkhuysen *et al.*, lk 547.

¹⁴⁶ RKÜK, 3-2-1-75-14, 21.04.2015, p 61.

¹⁴⁷ RKÜK, 3-1-1-5-13, 30.04.2013, p 24, RKPJK, 3-4-1-1-04, 25.03.2004, p 21.

¹⁴⁸ RKKK, 3-1-1-41-03, 24.04.2003, p 6.3.

¹⁴⁹ RKÜK, 3-2-1-75-14, 21.04.2015, p 63; RKÜK, 3-2-1-146-15, 01.02.2016, p 59.

¹⁵⁰ RKKK, 1-15-330/45, 30.01.2020, p 10; RKTk, 2-16-18835/64, 03.04.2018, p 10.1. Vt ka RKHK, 3-18-1328/14, 01.02.2021, p 10.

¹⁵¹ Täpsema ülevaate Riigikohtus menetlusloa saanud asjade arvust ja osakaalust (nt a-tel 2016–2020 vahemikus 13–15% esitatud taotlustest) leiab veebilehelt <https://www.riigikohus.ee/et/riigikohus/statistika>.

¹⁵² EIK (suurkoda), 22251/08, Bochan vs. Ukraina (nr 2), 05.02.2015, p 61.

dokumendi võltsimine, teadvalt vale kohtuotsus), aga ka mõne sellise objektiivse asjaolu ilmnemine, mis ei olnud otsust tehes kohtule teada. Näiteks tapmises süüdimõistetul on teistmisõigus siis, kui kannatanu ilmub elusana välja. Teistmisõigus tekib ka siis, kui identiteedivarguse tõttu on süüdi mõistetud vale inimene¹⁵³ või kui väidetavalt kaotsiläänud või hävinud asja eest mõistetakse välja hüvitis, ent hiljem selgub, et asi on alles ja omanikule tagastatav¹⁵⁴.

Igal juhul peab kohtumenetluse taasavamiseks olema mõjuv põhjus, mis kaalub üles õigusrahu ja teiste õiguste võimaliku riive asja uuel läbivaatamisel.¹⁵⁵ Menetluse uuendamise kaalukaks põhjuseks loeb seadus ka Euroopa Inimõiguste Kohtu otsuse, millega on tuvastatud inimõiguste konventsiooniga tagatud õiguse rikkumine. Jõustunud otsuse tühistamine sel põhjusel eeldab lisaks, et rikkumist ei ole võimalik mõistlikult kõrvaldada või hüvitada muul viisil kui kohtuotsust tühistades.¹⁵⁶ Näiteks on menetlust uuendatud, kui süüdistatav jäeti juurdepääsuõigusest ilma (Riigi)kohtule riigi õigusabi korras määratud kaitsja hooletuse tõttu, kes lasi mööda kaebetähtaja.¹⁵⁷

3. Õiglane kohtumenetlus kriminaalasjades

3.1 Sissejuhatavad märkused

Eestis on süüteod jagatud raskusastmest lähtudes kuritegudeks ja väärtegudeks (KarS § 3). Karistusvõimu teostatakse kriminaal- ja väärteomenetluse teel. Riigile on selle tuumikülesande täitmiseks loodud kõige avaramad tõendusteabe kogumise võimalused¹⁵⁸ ja lubatav on põhiõiguste ulatuslik piiramine¹⁵⁹. Näiteks on lubatud vabaduse võtmine kahtkustatavana kinnipidamisel ja vahistamisel, liikumisvabadust piirav elukohast lahkumise keeld, kodu puutumatus läbiotsimisel ja sõnumisaladus salajasel pealtkuulamisel. Kuigi õiglase menetluse nõue laieneb põhimõtteliselt ka väärteoasja kohtulikule arutamisele¹⁶⁰, keskendun järgnevas ülevaates kriminaalmenetlusele.

Kriminaalmenetluse alustamisel kehtib Eestis kohustuslikkuse põhimõte (KrMS § 6), s.t kuriteo kahtlust peab uurima isegi juhul, kui veel ei ole konkreetset kahtlustatavat. Menetluse alustamise lävend on madal.¹⁶¹ Sellega tagatakse karistusõiguse normide elluviimine ning välistatakse valikuline ja meelevaldne kohaldamine.¹⁶²

Riigil on ühest küljest kohustus kaitsta kannatanuid ja reageerida kuritegudele, teisest küljest peab aga inimesel olema õigus ennast süüdistuse vastu aktiivselt kaitsta. Samaväärselt kuriteo asjaolude selgitamisega peavad menetlejad hoolitsema selle eest, et süüdistatav¹⁶³, ent ka

¹⁵³ Nt RKKK, 3-1-2-3-10, 26.05.2010; RKKK, 3-1-2-4-10, 04.11.2010.

¹⁵⁴ RKKK, 1-20-1975/28, 30.11.2020, p 43.

¹⁵⁵ RKKK, 3-1-2-2-08, 26.01.2009, p 10.

¹⁵⁶ Vt nt RKKK, 1-09-4486/1021, 22.05.2020; RKKK, 3-1-2-2-08, 26.01.2009; RKÜK, 3-3-2-1-16, 30.06.2017.

¹⁵⁷ EIK, 48132/07, *Andreyev vs. Eesti*, 22.11.2011. RKKK, 3-1-2-2-12, 09.05.2012, p 7.2.

¹⁵⁸ RKKK, 3-1-1-57-07, 22.10.2007, p 8.

¹⁵⁹ RKÜK, 3-1-1-86-07, 16.05.2008, p-d 19, 21–22.

¹⁶⁰ EIK, 73748/13, *Tolmachev vs. Eesti*, 09.07.2015.

¹⁶¹ RKKK, 3-1-1-60-10, 22.09.2010, p 9; RKKK, 3-1-1-34-16, 13.06.2016, p 29.

¹⁶² RKKK, 3-1-1-47-09, 22.06.2009, p 17; RKKK, 1-20-79/9, 21.05.2020, p-d 26–29.

¹⁶³ Korduste vältimiseks on 3. alapunktis läbivalt kasutatud ainult süüdistatava mõistet, v.a üksnes kohtueelset menetlust käsitledes. Süüdistataval on kõik kahtlustatava õigused, lisaks õigus tutvuda kaitsja vahendusel kriminaaltoimikuga ja võtta osa kohtulikust arutamisest (KrMS § 35 lg 2).

teised menetlusse kaasatud isikud (nt kannatanu, tunnistaja) ei tunneks ennast mitte pelgalt objektina, vaid iseseisvate õigustega subjektina (KrMS § 8).

Põhiseaduses (põhiseaduse §-d 22–23) ja rahvusvahelistes õigusnormides on nähtud ette kriminaalmenetluse õiglase kohtumenetluse erigarantii. Eelkõige leiab sellised spetsiifilised menetlusõigused ja -põhimõtted EIÕK artikli 6 lõigetest 2 ja 3 ning põhiõiguste harta artiklist 48 (süütuse presumpatsioon ja kaitseõigus).¹⁶⁴

Süüdistatava õigused kriminaalmenetluses võib omakorda jagada osavõtuõigusteks (õigus olla ära kuulatud, osaleda tõendite uurimises) ja kaitseõigusteks (kitsamas mõttes).¹⁶⁵ Vaieldamatult on kaitseõigus õiglase kriminaalmenetluse üks põhielement, kuna riigiga vastamisi seistes tuleb inimesele tema õiguste kaitseks, kuritarvituste ärahoidmiseks ja poolte tasakaaluks luua tõhus võimalus süüdistuse ümberlukkamiseks. Selle tasakaalu tagavad nii menetluslikud õigused kui ka muud menetlus- ja tõendamisreeglid. EIÕK artikli 6 lõikes 3 loetletud kaitseõiguse aspektid hõlmavad kriminaalmenetluse tüüpolukordi ja on seega miinimum, mida järgides on kogu kriminaalmenetluse õiglus saavutatav.¹⁶⁶

EIÕK artikli 6 lõike 3 punktis e on eraldi nimetatud süüdistatava õigus kasutada tasuta tõlgi abi juhul, kui ta ei mõista või ei räägi kohtus kasutatavat keelt. Euroopa Liidu õiguses on õiglase kohtumenetluse tagamiseks lepitud kokku ühtsed põhimõtted, mis hõlmavad oluliste menetlusdokumentide tõlkimist, suulist tõlget, suhtlust süüdistatava ja tema õigusnõustaja vahel ning teavitamist menetlusõigustest, lisaks asjakohast abi kuulmis- või kõnehäiretega inimestele.¹⁶⁷ Vajadus ühtsete reeglite järele on äärmiselt praktiline, kui arvestada inimeste vaba liikumise põhimõtet, sest üha vabamalt ületab riigipiire ka kuritegevus. Süüdistatava õigus tõlkele loob võimaluse tema tegelikuks osavõtuks kriminaalmenetlusest. Õiguspoolest kehtib see järeldus sama hästi ka teiste kohtumenetluste osaliste kohta.

Mitte iga tõlkekohustuse väikseimgi rikkumine ei muuda menetlust tervikuna ebaõiglaseks, sest üldjuhul saab tõlgi puudumise kohtueelses menetluses heastada kohtumenetluses.¹⁶⁸ Toimub aga kohtulik arutamine keeles, mida süüdistatav ei valda, ja tõlki pole kaasatud, on alati tegu menetlusõiguse olulise rikkumisega, mis toob kaasa tehtud kohtuotsuse tühistamise (KrMS § 339 lg 1 p 9). Kui kohus saadab süüdistatavale kohtuotsuse tõlke tema emakeelde pärast edasikaebetähtaja möödumist, võib see olla käsitav mõjuva põhjusena tähtaja ennistamisel. Tõlke viibimine tõenäoliselt küll raskendab, aga ei välista kaitsja võimalust selgitada süüdistatavale otsuse sisu, mistõttu kaitsja nõuetekohase kaebuse korral ei riku kohtuotsuse tõlke viibimine kaitseõigust sedavõrd, et muudaks menetluse ebaausaks.¹⁶⁹

Selle peatüki alguses viitasin sissejuhatavalt seadusemuudatusele, millega loetakse ausa ja õiglase kohtumenetluse põhimõtte eiramine kriminaalmenetluses oluliseks rikkumiseks

¹⁶⁴ Vt ka prokuratuuri koostatud kokkuvõtlik õiguste (nõuannete) teabeleht kahtlustatavale ja süüdistatavale. – https://www.prokuratuur.ee/sites/www.prokuratuur.ee/files/elfinder/article_files/N%C3%B5uandeid%2Bkuriteos%2Bkahtlustatavale%2Bja%2Bs%C3%BC%C3%BCdistatavale.pdf. Alaealise kahtlustatava või süüdistatava õiguste kohta vt ka lapsesõbraliku menetluse veebilehte: <https://lapsesobralikmenetlus.just.ee/et/lapsele-olen-oigusrikkuja/minu-oigused-kriminaalmenetluses>.

¹⁶⁵ Lõhmus, lk 46.

¹⁶⁶ EIK (suurkoda), 50541/08, 50571/08, 50573/08 ja 40351/09, Ibrahim jt vs. Ühendkuningriik, 13.09.2016, p 251.

¹⁶⁷ Euroopa Parlamendi ja nõukogu 20. oktoobri 2010. aasta direktiiv 2010/64/EL õiguse kohta suulisele ja kirjalikule tõlkele kriminaalmenetluses, ELT 2010 L 280.

¹⁶⁸ RKKK, 3-1-1-58-10, 06.08.2010, p 12.

¹⁶⁹ RKKK, 3-1-1-31-14, 08.07.2014, p 38.2.

(KrMS § 339 lg 1 p 12). Mida seadusandja selle põhimõtte all täpsemalt mõtleb, see seletuskirjast ei selgu.¹⁷⁰ Küllap peeti piisavaks Eestis juba omaks võetud ja juurdunud arusaamu, aga ka Euroopa Inimõiguste Kohtu käsitluste kaasusepõhist lähenemist ja dünaamilist arengut. Samal ajal on osa õiglase kriminaalmenetluse aspekte oluliste menetlusõiguse rikkumistena juba teistes alapunktides nimetatud (nt kaitsja puudumine, ebaseaduslik kohtukoosseis, põhjendusteta kohtuotsus).

Erialakirjanduses on seda täiendust selgitatud kui selge õigusliku aluse loomist, et reageerida EIÕK artikli 6 rikkumistele juba ennetavalt.¹⁷¹ Kohtupraktikas on loetud selliseks rikkumiseks näiteks maakohtu otsusele esitatud kaebuse läbivaatamine kirjalikult, ehkki süüdistatav taotles suulist menetlust¹⁷², olulise tunnistaja kohtuistungile kutsumata jätmine¹⁷³ ja olukord, kus pool saab kriminaalasja läbivaatava kohtu koosseisu teada alles otsuse tegemise järel¹⁷⁴. Samuti võib kriminaalmenetlus olla vastuolus ausa ja õiglase kohtumenetluse põhimõttega siis, kui paljud esmapilgul vähemolulised menetlusreeglite rikkumised n-ö kuhjuvad.¹⁷⁵

Laiemas plaanis tuleb kriminaalmenetluse reeglite loomisel ja rakendamisel arvestada ka muid põhimõtteid. Nende seas on näiteks piinamise keeld (põhiseaduse § 18, EIÕK art 3, harta art 4), õigus vabadusele ja isikupuutumatusel (põhiseaduse §-d 20–21, EIÕK art 5, harta art 6), kuritegude ja karistuste seaduslikkuse põhimõtte (põhiseaduse § 23, EIÕK art 7, harta art 49) ning mitmekordse karistamise keeld (põhiseaduse § 23, EIÕK protokoll nr 7 art 4, harta art 50).

Üldtunnustatud on põhimõtte, et keelatud on koguda tõendeid inimest piinates või tema kallal muud vägivalda kasutades või inimväärikut alandaval viisil (ÜRO piinamise ning muu julma, ebainimliku või inimväärikut alandava kohtlemise ja karistamise vastase konventsiooni art 15, KrMS § 64 lg 1). Selliselt saadud tõendi kasutamine on vastuolus õiglase kohtumenetluse põhimõttega sõltumata sellest, kas kogutud on ka teisi inimest süüstavaid tõendeid.¹⁷⁶ Sama kehtib juhul, kui väärkohtleja ei ole mitte menetleja, vaid eraisik (nt kuritegeliku rühmituse liikmete „ülekuulamise“ lindistus, mis osutab narkokuriteo toime pannud inimesele).¹⁷⁷

Muude rikkumiste (mõne menetlusõiguse tagamata jätmine või menetlusõigust rikkudes saadud tõend) puhul hinnatakse Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas menetluse õiglust tervikuna. Tõendi lubatavuse reeglid tuleb igal riigil luua seaduse ja kohtupraktika kaudu ise. Näiteks mistahes eksimusele jälitustoimingutega tõendite kogumisel järgneb Eestis selliselt saadud teabe kasutamise keeld (KrMS § 126¹ lg 4), muudel juhtudel tuleb hinnata rikkumise olulisust.¹⁷⁸

¹⁷⁰ Seletuskiri kriminaalmenetluse seadustiku muutmise ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seaduse eelnõu (599 SE II) seletuskiri teise lugemise teksti juurde, lk 34–35. (599 SE, Riigikogu XI koosseis).

¹⁷¹ Pikamäe, P. Paragrahv 339. – Kriminaalmenetluse seadustik. Kommenteeritud väljaanne. Kergandberg, E., Pikamäe, P. (koost). Juura 2012, p 5.12.1.

¹⁷² RKKK, 3-1-1-2-14, 10.03.2014, p 12 ja 3-1-1-3-14, 10.03.2014, p 8.

¹⁷³ RKKK, 3-1-1-86-12, 19.11.2012, p 38

¹⁷⁴ RKKK, 3-1-1-74-14, 02.12.2010, p 9.

¹⁷⁵ Pikamäe, p 5.12.3. RKKK, 3-1-1-97-06, 29.12.2006, p 31; RKKK 3-1-1-29-07, 31.08.2007, p 7.2.

¹⁷⁶ EIK (suurkoda), 22978/05, Gäfgen vs. Saksamaa, 01.06.2010, p 165; EIK, 649/08, El Haski vs. Belgia, 25.09.2012, p 85.

¹⁷⁷ EIK, 31454/10, Ćwik vs. Poola, 05.11.2020, p 89.

¹⁷⁸ Nt RKÜK, 1-17-2359/122, 03.03.2021, p 48; vt ka RKKK, 3-1-1-14-14, 30.06.2014, p 780.

Üldistatult võib öelda, et õiglase kohtumenetluse eesmärk kriminaalasjades on kaitsta inimest õigustamatu süüdimõistmise eest ja ebaõiglane on menetlus, millega kaasneb suur risk, et süüdimõistmine on ekslik. Alusetu süüdimõistmine on õigusriigis vastuvõetamatu. Seetõttu on õiglase kriminaalmenetluse keskpunktis süüdistatava õigused.¹⁷⁹

Süüdistatava õiguste eelistamine ei tähenda siiski seda, et kannatanute, aga ka tunnistajate ja teiste kriminaalmenetlusega kokkupuutavate inimeste huve ei pea üldse arvestama. Õiglase kohtumenetluse põhimõtte laieneb muu hulgas kuriteoohvrile, kes esitab kriminaalmenetluses kahjuhüvitise nõude. Samuti tuleneb inimõiguste konventsioonist riigi kohustus kaitsta kannatanute eraelu, kehalist puutumatust, seksuaalset enesemääramist, vara jmt sõltuvalt rikkumise raskusest tegude tunnistamisega kuriteoks (riigi positiivne kaitsekohustus).¹⁸⁰ Kuriteoohvrite direktiivis¹⁸¹ on nähtud ette kuriteos kannatanute õiguste ning neile pakutava toe ja kaitse miinimumnõuded Euroopa Liidus.¹⁸²

Asjakohased täiendused sisalduvad menetlusseadustikus. Nende seas on kannatanu õiguste selgitamise kohustus (KrMS § 8 p 7), õigus tõlkele (§ 10 lg-d 2 ja 6¹) ning füüsilisest isikust kannatanu individuaalsete kaitsevajaduste hindamine (§ 37²). Inimkaubanduse ohvritele ja seksuaalselt väärkoheldud lastele tuleb tagada ka muudest õigusaktidest tulenevad lisakaitsemeetmed.

3.2. Süütuse presumptsioon

Süütuse presumptsioon on kriminaalmenetluse vanimaid ja kesksemaid põhimõtteid. Kui õiglase kohtumenetluse põhimõtte on õigusriigi üks tugisammastest, siis süütuse presumptsioon on õiglase kriminaalmenetluse põhitagatis. Seda tunnustatakse kõigis asjakohastes inimõiguste dokumentides (ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni art 11, ICCPR-i art 14 lg 2, EIÕK art 6 lg 2, harta art 48 lg 1). Põhiseaduse § 22 lõikes 1 on öeldud, et kedagi ei tohi käsitada kuriteos süüdi olevana enne, kui tema kohta on jõustunud süüdimõistev kohtuotsus.

Kuigi süütuse presumptsioon on mõistena üldtuntud, vajavad selle sisu ja paljud küljed ikka veel lahtimõtestamist. Nimelt ei ole süütuse presumptsioon mitte üksnes menetluslik tagatis, vaid ka keeld sildistada, kaitstes sel viisil inimese mainet.¹⁸³

Eelkõige peab süütuse presumptsiooni arvestama riik (menetlejad). Tegu on lähtepunktiga, mis osutab sellele, kuidas tuleb kohelda isikut, keda pole (veel) süüdi mõistetud ja kelle puhul on võimalus, et teda ühel või teisel põhjusel süüdi ei mõistetagi (nt ei ole ta kuritegu toime pannud, süüdimõistmiseks ei ole piisavalt tõendeid, saabub kuriteo aegumistähtaeg).¹⁸⁴ Teisisõnu tuleb kogu kriminaalmenetluse kestel hoiduda kahtlustatava ja süüdistatava ametlikult, s.o riigi nimel kuriteo toime pannud isikuks nimetamisest ning vältida hoiakut

¹⁷⁹ Lõhmus, lk 45, 48–49. EIK (suurkoda), 19867/12, *Moreira Ferreira vs. Portugal* (nr 2), 11.07.2017, p 67.

¹⁸⁰ Nt EIK (suurkoda), 5786/08, *Söderman vs. Rootsi*, 12.11.2013, p-d 80–85.

¹⁸¹ Euroopa Parlamendi ja nõukogu direktiiv 2012/29/EL, 25. oktoober 2012, millega kehtestatakse kuriteoohvrite õiguste ning neile pakutava toe ja kaitse miinimumnõuded ning asendatakse nõukogu raamotsus 2001/220/JSK.

¹⁸² Vt ka prokuratuuri koostatud ülevaatlik teabeleht (nõuanded) kannatutele:

https://www.prokuratuur.ee/sites/www.prokuratuur.ee/files/elfinder/article_files/N%C3%B5uandeid_%2Bkuirteos%2Bkannatanule.pdf.

¹⁸³ Barkhuysen *et al.*, lk 615.

¹⁸⁴ Vt ka Lõhmus, lk 108.

„Kõik on niigi selge“¹⁸⁵. Hoolikas sõnastus on tähtis nii avalikkuse ees esinemisel kui ka menetluskäikude dokumentides¹⁸⁶, sest riigi autoriteedi tõttu on ametlikult jagataval teabel avalikkuse silmis suurem tõeväärtus¹⁸⁷.

Näiteks kaebas altkäemaksu võtmises süüdistatav kohtunik, et tema õigusi rikkus prokuratuuri pressiteade süüdistusakti kohtusse saatmise kohta ja ajakirjandusele sellekohase avalduse tegemine. Euroopa Inimõiguste Kohus tõdes, et kuigi pressiteate sõnastus oleks võinud olla läbimõeldum, ei jätnud pressiteade tervikuna muljet, et kaebajat käsitleti süüdiolevana enne lõplikku kohtuotsust. Sõltuvalt asjaoludest võib vaenulik meediakampaania õiglast kohtumenetlust kahjustada, kuid kõnealusel meediakajastuses ei mindud siiski kaugemale vajadusest teavitada avalikkust tõsisest süüdistustest kohtuniku vastu ja kriminaalmenetluse seisust.¹⁸⁸

Teine näide puudutab süütuse presumptsiooni seda külge, mille eesmärk on kaitsta õigeks mõistetut või inimest, kelle suhtes on kriminaalmenetlus lõpetatud, selle eest, et riik ei kohtleks teda nii, nagu ta oleks kuriteos tegelikult süüdi. Menetlus kindlustuspettuse (lavastatud liiklusõnnetus) süüdistuses lõpetati puudutatud inimese nõusolekul tema suhtes otstarbekusest (KrMS § 202: kui avalik menetlushuvi puudub ja isiku süü ei ole suur). Seejärel taotles kaebaja tsiviilkorras kindlustushüvitist, esitades ainsa tõendina selle kohta, et ta ei osalenud pettuses, kriminaalmenetluse lõpetamise määruse. Euroopa Inimõiguste Kohus tõdes, et tsiviilasja lahendanud kohtute põhjendused ei viidanud kaebajale kui süüdimõistetud isikule – kohtud olid järginud seaduse sõnastust ja Riigikohtu tõlgendust, mille järgi ei võrdu otstarbekusest menetluse lõpetamine õigeksmõistmisega¹⁸⁹ – ning ringkonnakohtu otsus ei jätnud üles kahtlust, et kaebaja nõue oli jäetud rahuldamata sellepärast, et ta ei olnud täitnud oma tõendamiskohustust.¹⁹⁰

Ehkki süütuse presumptsiooni põhimõte ei laiene eraisikute ja -organisatsioonide käitumisele, ei saa jätta seda täielikult kõrvalle süüteo menetluste kajastamisel meedias. Kuritegu võib avalikkuse suure tähelepanu alla sattuda selle toimepaneku asjaolude (nt erakordsus, eriline jõhkros), samuti süüdistatava või kannatanu tuntuse tõttu. Ajakirjandusvabadus on demokraatlikus riigis olulisel kohal, kuid kallutatud, vaenulik ja ühekülgne meediakajastus võib rikkuda kahtlustatava või süüdistatava põhiõigusi ning äärmuslikul juhul ka kohtumenetluse õiglust.¹⁹¹ Ka kohtunikud ei toimi meediaruumi mõttes vaakumis.

Küsimus ajakirjanduse ulatuslikust negatiivsest kajastusest ja selle mõjust kohtumenetluse õiglusele kerkis näiteks nn maadevahetuse kriminaalasjas. Riigikohus mõõnis, et kriminaalasja kulg on avalikkuse suure huvi tõttu olnud ajakirjanduse tähelepanu all ning et juhusliku ja ebatäieliku info alusel kujunenud arvamused kriminaalasja asjaolude, ennekõike isiku süü kohta, on paratamatult ebaobjektiivsed. Arvamusavalduste avaldamisega meedias ei rikutud samas kohtu sõltumatuse ja erapooletuse põhimõtet, sest erinevalt arvamuse avaldajatest olid kohtute käsutuses tõendid, mida neil ei tulnud hinnata mitte kellegi subjektiivse arusaama, vaid seaduse ja kohtuniku siseveendumuse alusel. Kokkuvõttes

¹⁸⁵ Kergandberg, E. Paragrahv 7. – Kriminaalmenetluse seadustik. Kommenteeritud väljaanne. Kergandberg, E., Pikamäe, P. (koost). Tallinn: Juura 2012, p 8.

¹⁸⁶ Lõhmus, lk 118–120 (koos viidetega EIK-i lahenditelega).

¹⁸⁷ RKHK, 3-3-1-33-16, 02.11.2016, p 15.

¹⁸⁸ EIK, 39820/08 ja 14942/09, Šuvalov vs. Eesti, 29.05.2012, p-d 80–82.

¹⁸⁹ RKKK, 3-1-1-84-10, 03.11.2010, p 34.

¹⁹⁰ EIK, 53172/10, Lähteenmäki vs. Eesti, 21.06.2016, p-d 31, 45–54.

¹⁹¹ Sepp, H., Kergandberg, E. Paragrahv 22. – Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. 2020, p-d 14–17 (koos viidetega EIK-i lahenditelega). – <https://pohiseadus.ee/sisu/3493>.

puudusid asjaolud, mis kinnitanuks, et kohtute käitumine oli kallutatud süüdistatavatele kahjulikus suunas ja mõjutatud ajakirjanduses esitatud väidetest süüdistatavate süü kohta.¹⁹²

Sarnane laialdase meedia tähelepanu ja poliitikute väljaütlemiste juhtum oli arutlusel Euroopa Inimõiguste Kohtus seoses joores politseiniku põhjustatud ning inimohvritega lõppenud liiklusavariiga. Süüdistatavat nimetati osas meediaväljaannetes muu hulgas ühemõtteliselt laste tapjaks. Ehkki see võis mõjutada avalikkuse arvamust kaebajast, oli Euroopa Inimõiguste Kohtu hinnangul tähtis, et professionaalsete kohtunike otsus oli olnud põhjalik ning tuginenud paljude tunnistajate ütlustele ja eksperdiarvamustele, mistõttu ei leidnud kinnitust, et kohtunikud oleksid lasknud ennast meediast mõjutada.¹⁹³

Sõltumata meediakajastuse võimalikust mõjust kriminaalasja lahendamisele on süütuse presumptsiooni eiravate väljaütlemiste eest võimalik pöörduda au ja väärkuse kaitseks kohtusse tsiviilkorras. Näiteks kui avaldatakse, et isiku toime pandud kõiki kuritegusid ei ole avastatud, on sellega kaudselt väidetud, et ta on peale avastatud kuritegude toime pannud veel kuritegusid. Inimesele kuritegude omistamine ilma jõustunud kohtuotsuseta teotab igal juhul tema au.¹⁹⁴

Kõnealuse menetluspõhimõtte mõningaid aspekte avatakse ja ühtlustatakse nn süütuse presumptsiooni direktiivis¹⁹⁵, kus on käsitletud avalikke seisukohti süü kohta (art 4), kahtlustatavate ja süüdistatavate esitlemist (art 5), tõendamiskohustust (art 6) ning õigust vaikida ja õigust ennast mitte süüstada (art 7). Ka direktiiviga ei keelata ametiasutustel levitada avalikult teavet kriminaalmenetluse kohta juhul, kui see on hädavajalik uurimisega seotud põhjustel või avalikes huvides (nt kui avalikustatakse videomaterjal ja üldsuselt palutakse abi kuriteos kahtlustatava isiku tuvastamisel) või avalikes huvides (nt kui ohu tõttu teavitatakse piirkonna elanikke väidetavast keskkonnakuriteost või kui süüdistaja või muu pädev asutus annab avaliku korra rikkumise vältimiseks teavet kriminaalmenetluse seisukoha kohta). Teabe levitamise viis ja kontekst ei tohi aga jätta muljet, et isik on süüdi, kui seda ei ole seaduse alusel veel kohtus tõendatud. Direktiivi sissejuhatavas osas (p-d 20–21) tuuakse näiteid selle kohta, et inimese näitamine vanglariietuses võib jätta ennatliku mulje tema süüdiolukust. Samuti peab käe- ja jalaraudade kasutamine ning kohtusaalis klaaskasti või puuri kasutamine olema direktiivi alusel vältimatult vajalik (põgenemisoht, enesevigastamise või teiste ründamise oht).

Süütuse presumptsiooni¹⁹⁶, aga ka riigi tõendamiskohustusega seostub vahetult tõendamisel kasutatav reegel¹⁹⁷ *in dubio pro reo*, mis ladina keeles tähendab 'kahtluse korral isiku kasuks'. Seda põhimõtet otsesõnu põhiseadusest ega rahvusvahelistest inimõigusdokumentidest ei leia, kuid kahtluse korral süüdistatava kasuks tõlgendamise nõue on üldtunnustatud. Tõendamislävend peab olema selline, et välistatud on süütu isiku süüdimõistmine, teisalt ei too igasugune ülesjääv kahtlus minevikusündmuste kindlakstegemisel tingimata kaasa õigeksmõistmist. Nimelt on vähe asju, mida me teame absoluutse kindlusega ning nõue

¹⁹² RKKK, 3-1-1-14-14, 30.06.2014, p 1035. Kaebust EIÖK art 6 lg 2 rikkumise peale ei võtnud EIK selles asjas menetluse, vt Välisministeeriumi 04.06.2019 pressiteade.

¹⁹³ EIK, 57435/09, Paulikas vs. Leedu, 24.01.2017, p-d 61–62.

¹⁹⁴ RKTk, 3-2-1-159-14, 18.02.2015, p 10.

¹⁹⁵ Euroopa Parlamendi ja nõukogu direktiiv (EL) 2016/343, 9. märts 2016, millega tugevdatakse süütuse presumptsiooni teatavaid aspekte ja õigust viibida kriminaalmenetluses kohtulikul arutelul (L 65/1).

¹⁹⁶ EIK, 48144/09, Cleve vs. Saksamaa, 15.01.2015, p 52.

¹⁹⁷ RKKK, 1-20-1301/35, 12.02.2021, p 11.

väljaspool mõistlikku kahtlust (suure tõenäosusega)¹⁹⁸ ei võrdu nõudega *väljaspool igasugu kahtlust*.¹⁹⁹

Nii ei või kohus täita süüdistust kinnitavate tõendite vähesusest tulenevat tühimikku enda siseveendumusega näiteks põhjendusega, et suure koguse keelatud aine käitlemine on narkokuritegude eripära arvesse võttes mõeldav hoolikalt kavandatud ja mitme isiku kooskõlastatud tegevuse käigus; see tähendab, et kui süüdistada kedagi sellise kuriteo grupiviisilises ning seetõttu ka raskemini karistatavas toimepanekus koos uurimisel tuvastamata jäänud isikuga, peavad olema olemas süüdistust toetavad konkreetset faktid.²⁰⁰ Samas ei ole lubatud piirduda kohtuotsuses pelgalt tõdemusega, et kuna inimese kohta on ainult üks süüstav tõend, tuleb ta põhimõtte *in dubio pro reo* alusel õigeks mõista, sest esmalt tuleb hinnata selle ainsa tõendi usaldusväärsust (nn sõna sõna vastu olukorrad nt isikuvastaste ja seksuaalkuritegude puhul).²⁰¹

Põhjendatud kahtluse tekkeks peab esinema tõsiseltvõetav alus. See tähendab, et kohus ei pea stükisimuses lähtuma süüdistatava jaoks soodsaimast versioonist, kui puuduvad kaitseversiooni kinnitavad vähimadki faktilised toetuspunktid. Niisugune olukord on näiteks siis, kui kannatanu vara leitakse süüdistatava elukohast ja tuvastatakse ka osa vara pantimine süüdistatava poolt ning kaitse esitab üldsõnalise versiooni, mille järgi sai süüdistatav vaidlusaluse vara vanakraamilaatadelt või selle võis tema elukohta tuua keegi teine.²⁰² Muude tõendite puudumine selle kohta, et lapse surm saabus hüpitamise käigus kukkumise tagajärjel, ei tingi automaatselt süüdistatava õigeksmõistmist, sest ehkki surma põhjustamise täpne viis ei ole tuvastatav, on erandjuhul sõltuvalt asjaoludest (nt tõendatud on süüdistatava ja kannatanu viibimine ühes kohas, ekspertiisiga on välistatud vigastuste tekitamine lapse enda poolt) võimalik süüditunnistamine kannatanu surma põhjustamises täpselt tuvastamata viisil.²⁰³

3.3. Enese mittesüüstamise privileeg

Keegi ei ole kriminaalmenetluses kohustatud oma süütust tõendama (põhiseaduse § 22 lg 2) ja kedagi ei tohi sundida tunnistama iseenda või oma lähedaste vastu (põhiseaduse § 22 lg 3). Kahtlustatava ja süüdistatava õigus vaikida ning enese mittesüüstamise privileeg moodustavad õiglase kriminaalmenetluse tuuma ja on hõlmatud EIÕK artikli 6 lõikega 1.²⁰⁴ Seejuures on enese mittesüüstamise privileeg laiem mõiste, mis sisaldab ühtlasi õigust vaikida.²⁰⁵ Kriminaalsüüdistuse arutamisel tuleb tagada õigus mitte olla sunnitud andma tunnistusi iseenda vastu või tunnistama end süüdi (ICCPR art 14 lg 3 punkt g).

Teisisõnu peab tõendid koguma ja kohtu ette viima selleks pädev riigiasutus (prokuratuur). Süüdistatav ise ei pea kaasabi osutama – ei ütlusi andes ega muul viisil – ning selleks ei tohi teda ka sundida. Kuigi sunni keeld faktiliselt raskendab juhtunu asjaolude väljaselgitamist, arvestatakse sellega teiselt poolt inimväärikust ja süütuse presumptsiooni ning jäetakse kahtlusalusele vabadus otsustada kaitsetaktika üle, sh langetada valik vaikimisõiguse kasuks. Keelatud on koguda tõendeid muu hulgas inimest piinates või tema kallal muul viisil

¹⁹⁸ *Ibidem.*, p 12.

¹⁹⁹ Lõhmus, lk 111.

²⁰⁰ RKKK, 3-1-1-10-15, 16.03.2015, p 15.

²⁰¹ RKKK, 1-20-1301/35, 12.02.2021, p 11.

²⁰² RKKK, 1-18-86/128, 07.11.2019, p-d 55–59.

²⁰³ RKKK, 3-1-1-101-15, 21.12.2015, p-d 36–38.

²⁰⁴ EIK (suurkoda), 18731/91, Murray vs. Ühendkuningriik, 08.02.1996, p 45.

²⁰⁵ RKKK, 3-1-1-31-12, 21.05.2012, p 8.5.

vägivalda kasutades või kasutades mäluvõimet mõjutavaid vahendeid ja inimväärikust alandavaid viise (KrMS § 64 lg 1). Nimetatud moodused moonutaksid nii ütluste vabatahtlikkust kui ka sisu ja usaldusväarsust ning enese mittesüüstamise privileegist ei saaks enam rääkida.

Enese mittesüüstamise privileeg ei piirdu õigusega keelduda ennast süüstavate tõendite esitamisest, vaid isikut ei saa üldjuhul²⁰⁶ selle eest karistada, et ta võtab tõendeid kõrvaldades uurimisasutustelt võimaluse need tema süü tuvastamiseks üles leida.²⁰⁷

Peale süüdistatava laieneb õigus – mitte kohustus! – keelduda ütluste andmisest Eestis ka tunnistajale ja kannatanule enda²⁰⁸ või oma lähedaste suhtes (KrMS § 71)²⁰⁹. Põhiseaduslik õigus keelduda lähedase suhtes ütluste andmisest isiklikel põhjustel lähtub eesmärgist vabastada isik ebaeetilisest dilemmast, kas riskida ise karistusega ütluste andmisest keeldumise eest (KarS § 318) või reeta selle hirmus enda lähedane.²¹⁰ Ütluste andmisest enda vastu võib loobuda siis, kui aus vastus konkreetsele küsimusele võib näiteks kannatanut ennast või tema lähedast süüstada, küll ei ole aga alust keelduda n-ö etteulatuvast vastamast menetleja mistahes küsimustele, kuulamata neid küsimusi isegi ära.²¹¹

Eelviidatud süütuse presumptsiooni direktiivis loetakse õigus vaikida ja õigus ennast mitte süüstada (art 7) süütuse presumptsiooni olulisteks aspektideks (põhjenduspunktid 24–25). Seda tihedat seotust näitlikustab kohtuasi, kus kõrget riigiametnikku süüdistati riigisaladuse avalikustamises ettevaatamatusest. Nimelt võttis ta salastatud dokumendid kaasa koju, kuhu murti öösel salaja sisse ja kust võeti kaasa portfell koos kõnealuste dokumentidega. Vaidlus käis muu hulgas süüdistuses tehtud etteheite üle, et riigisaladus oli jäetud häiresüsteemi kaitseta. Valvesüsteemi puudumist kinnitavaid tõendeid prokuratuur kohtule ei esitanud. Selle asemel selgitas üks tunnistaja, et oli süüdistatava abikaasalt kuulnud, et majal ei olnud signalisatsiooni. Kuna abikaasa keeldus tunnistuse andmisest isiklikel põhjustel, loeti ühtlasi lubamatuks tunnistaja ütlused selle kohta, mida viimane oli temalt signalisatsiooni kohta kuulnud. Vastupidine oleks olnud vastuolus keeluga sundida ütluste andmisele oma lähedase vastu. Kokkuvõttes leidis kohus, et tõendite uurimisel tekkis selles küsimuses põhjendatud kahtlus, mida ei õnnestunud kõrvaldada teiste tõenditega ja mis tuli *in dubio pro reo*-põhimõttel lahendada süüdistatava kasuks.²¹²

Tõendamisele kaasaaitamise kohustuse puudumine ei tähenda samas, et süüdistatav ei peaks alluma menetlustoimingutele ega ilmuma menetleja kutsel. Sunni keeld puudutab ütluste andmist, muude uurimistoimingute (nt läbiotsimine, ekspertiis) puhul kehtib passiivse allumise²¹³ kohustus. Ka Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas on loetud lubatavaks kasutada sundi seal, kus tõendina kasutatav on olemas inimese tahtest sõltumata, nagu seda on dokumentide äravõtmine läbiotsimisel või bioloogilise materjali (nt DNA, sülg, veri) proovid.²¹⁴ Seda saab põhjendada asjaoluga, et kehaproovid ja asitõendid ei valeta²¹⁵, seevastu

²⁰⁶ Vt nt RKKK, 3-1-1-39-05, 01.06.2005, p 15.

²⁰⁷ RKKK, 4-16-6037/46, 08.11.2017, p 18.

²⁰⁸ Vt nt RKKK, 3-1-1-90-14, 18.12.2014, p 52.

²⁰⁹ Nt RKKK, 3-1-1-90-06, 20.11.2006, p 38.

²¹⁰ RKKK, 3-1-1-97-05, 14.10.2005, p 5. Vt ka EIK, 67816/14, Kryževičius vs. Leedu, 11.12.2018, p 63.

²¹¹ RKKK, 1-20-1578/58, 21.05.2021, p 25.

²¹² RKKK, 3-1-1-90-06, 20.11.2006, p-d 35–38.

²¹³ Vt lähemalt Sepp, Kergandberg, p 42.

²¹⁴ EIK, 19187/91, Saunders vs. Ühendkuningriik, 17.12.1996, p 69; vt ka viidatud EL-i süütuse presumptsiooni direktiivi art 7 lg 3.

²¹⁵ Lõhmus, lk 142 (viitega A. Ashworthile).

vaimne või füüsiline sund menetlustoimingu tegemisel, nagu juba märgitud, võib ütluste sisu moonutada. Kasutatava sunni määr võrrelduna eeskätt kuriteo raskusega võib siiski tuua kaasa õiglase kohtumenetluse põhimõtte rikkumise, nagu leiti juhtumi puhul, kui kokaiinipakid allaneelanud kahtlustatavale manustati tahtvastaselt nina paigutatud toru kaudu oksendamist esilekutsunud ainet.²¹⁶

Enese mittesüüstamise privileeg ei ole – nagu enamik teisi õiglast kohtumenetlust sisustavaid põhimõtteid – absoluutne. Vaieldav on aga see, kust täpselt jookseb piir lubatud ja lubamatu sunni vahel, st millal kahjustatakse enesesüüstamise keeldu määral, mis muudab menetluse tervikuna ebaõiglaseks.

Üldistatult on lubamatu ülemäärane ja ebakohane surve ning selle hinnangu andmine sõltub siingi juhtumi üksikasjadest. Näiteks ei ole Euroopa Inimõiguste Kohus näinud vastuolu olukorras, kus automaatse kiiruskontrolli puhul on pandud sõiduki omanikule kohustus avaldada kiiruse ületamise ajal roolis olnud inimese nimi või sellest keeldumise korral tasuta trahv, kuna avaldatavate andmete hulk on väike ja liiklusohutuse tagamine on kaalukas eesmärk.²¹⁷ Samale järeldusele jõuti väärteoasjas, kus menetlusalune isik lahkus politseile teatamata pärast liiklusõnnetust sündmuskohalt, kuigi talle oli varalise kahju saaja teadmata. Kohus võttis arvesse, et võimalik trahv ei ole suur, riigi sund karistusahvardusena ei hõlma kohustust anda ennast süüstavaid ütlusi ning sunni kasutamist saab õigustada liiklusohutuse tagamise ja teiste isikute põhiõiguste kaitsmisega.²¹⁸

Praktikas on piiritlemisprobleem kerkinud järelevalvemenetlustes, sageli seoses maksusüütegudega. Maksumenetluses kehtib ühelt poolt maksumaksja kaasaaitamiskohustus (MKS § 84) ja teiselt poolt on enesesüüstamise keeldu laiendatud maksumenetluses esitatud küsimustele vastamisele (MKS § 64 lg 1 p 6). Kui inimene on andnud maksuhaldurile seletusi, kuid süüdistatavana keeldub kohtus ütluste andmisest, ei tohi kasutada tema seletusi kriminaalmenetluses tõendina.²¹⁹ Õigus end mitte süüstada ei anna siiski alust jätta deklareerimata väljamakseid, mida tõendavaid raamatupidamisdokumente ei ole ta valmis esitama, sest vastasel korral muutuks dokumenteerimiskohustus suuresti sisutühjaks ja nõutavate dokumentide puudumist võiks kompenseerida väitega, et dokumendid on küll olemas, kuid kuna need võivad olla süüstavad, ei saa neid maksuhaldurile esitada.²²⁰

Kõnealust õigust piirab kohtupraktika järgi veel süüdistuse kinnituseks jälitustoiminguga kogutud teabe esitamine tõendina (nt kohtu loal kuulatakse valimiskuriteo uurimisel kahtlustatava kõnesid, milles ta lubab vestluspartnerile valimistel osalemise eest tasu).²²¹ Õigust vaikida piirab ülemääraselt, st rikub kinnipidamiskohas pealtkuulamise seadmete ja politsei kaastöötajast kambrikaaslase kasutamine olukorras, kus kahtlustatav on selgesti väljendanud soovi ütlusi mitte anda ja kui ülestunnistus ei ole mitte vabatahtlik, vaid n-ö välja meelitatud.²²² Teoreetiliselt on arutletud sellegi üle, kas enese mittesüüstamise privileegiga on

²¹⁶ EIK (suurkoda), 54810/00, *Jalloh vs. Saksamaa*, 11.07.2006, p-d 111–122.

²¹⁷ EIK (suurkoda), 15809/02, 25624/02, *O'Halloran ja Francis vs. Ühendkuningriik*, 29.06.2007, p 57 jj. Vt ka kokkuvõtet eesti keeles teistest liiklusrikkumistega seotud olukordadest: Lõhmus, lk 131–132.

²¹⁸ RKKK, 4-16-6037/46, 08.11.2017, p-d 15–25.

²¹⁹ RKKK, 3-1-1-57-07, 22.10.2007, p 14, vt ka RKKK, 4-18-51/15, 23.10.2018, p-d 6–7.

²²⁰ RKKK, 3-1-1-109-15, 22.02.2016, p 145.

²²¹ RKKK, 3-1-1-31-12, 21.5.2012, p 8.5.

²²² EIK, 48539/99, *Allan vs. Ühendkuningriik*, 05.11.2002, p 52.

kooskõlas läbiotsimisel leitud päeviku kasutamine tõendina²²³ või kahtlustatava kohustamine avama oma nutitelefoni sõrmejälje või näotuvastusega²²⁴.

3.4. Kaitseõigus

Õigus kaitsjale

Kui teistes kohtumenetlustes võib poolel olla professionaalne esindaja, siis süüteomenetluses nimetatakse kahtlustatava ja süüdistatava sellist abistajat kaitsjaks. „Mis tahes võistlus, sh ka võistlev kohtumenetlus saab olla aus (ja seetõttu üldse võistlus [---]) vaid siis, kui tegemist on põhimõtteliselt samal tasemel võistlejatega“.²²⁵ Kaitsja kui riigist sõltumatu õigusasjatundja ülesanne on muu hulgas jälgida, et kriminaalmenetluses järgitakse menetlusreegleid ja et seadusega ettenähtud õigusi on võimalik ka tegelikult kasutada.

Kaitsja on kohustatud kasutama kõiki kaitsmisvahendeid ja -viise, mis ei ole seadusega keelatud, et selgitada kaitsealust õigustavad, mittesüüstavad ja karistust kergendavad asjaolud, ning andma talle muud kriminaalasjas vajalikku õigusabi (KrMS § 47 lg 2). Advokaadist kaitsja on seotud kaitsealuse positsiooniga üksnes juhul, kui kaitsealune eitab oma süüd. Kui kaitsja hinnangul osutavad tõendid vastupidisele, peab ta hoolitsema selle eest, et süüdistatava huvid oleksid tagatud ka süüditunnistamisel (nt tooma esile karistust kergendavad asjaolud). Advokaat ei ole süüdistatava seisukohaga õigusliku hinnangu andmisel seotud, kuid peab kaitsealust sellest teavitama. Kaitsja õigust kujundada kaitsepositsioon oma arusaamise järgi toetab tõik, et ta on seaduse järgi iseseisev menetlusosaline (KrMS § 16 lg 2) ehk rohkem kui lihtsalt esindaja.²²⁶

Kaitseõigus kitsamas mõttes seostub õigusega kaitsta ennast ise või valitud kaitsja abil või saada tasuta õigusabi riigilt (EIÕK art 6 lg 3 punkt c). Põhiseaduses nimetatakse kohustust anda kahtlustatavale viivitamatult võimalus valida endale kaitsja ja kohtuda temaga üksnes seoses vabaduse võtmisega (põhiseaduse § 21 lg 1 ls 2). Üldise kaitseõiguse põhimõtte alusel tekib õigus kaitsjale ka kahtlustataval, keda kinni ei peeta või ei vahistata.²²⁷

Kui keegi peetakse kuriteo toimepanemises kahtlustatavana kinni või tehakse tema osavõtul esimesena muu menetlustoiming (nt ülekuulamine), siis võib lükata kahtlustuse sisu kohta ütluste võtmise edasi kas tervise seisundi tõttu või juhul, kui see on vajalik kaitsja ja tõlgi osavõtu tagamiseks (KrMS § 33 lg 2). Seejuures peab võimaldama kahtlustatavale enne ülekuulamist kohtuda kaitsjaga privaatsest (KrMS § 34 lg 1 p 4). Muu hulgas aitab kaitsja kohene kaasamine paremini otsustada selle üle, kas kasutada enese mittesüüstamise privileegi ja õigust vaikida.²²⁸

Põhiõiguste hartas on nimetatud süüdistatava üldist õigust kaitsja abile koos süütuse presumptsiooniga (art 48). Kaitseõiguse sisu avatakse Euroopa Liidu õiguses kaitseõiguse

²²³ Sepp, Kergandberg, p 42.

²²⁴ Palm, G. Enese mittesüüstamise privileeg ja Touch ID: kas enese mittesüüstamise privileeg laieneb sõrmejäljelugeriga kaitstud telefonile? – *Juridica* 4/2018, lk 289–292; Lõhmus, lk 143.

²²⁵ Kergandberg, E. Paragrahv 14. – Kriminaalmenetluse seadustik. Kommenteeritud väljaanne. Kergandberg, E., Pikamäe, P. (koost). Tallinn: Juura 2012, p 5.4.

²²⁶ Tamme, M., Soo, A. Paragrahv 19. – Eesti Advokatuuri eetikakoodeks. Kommenteeritud väljaanne. Tamme, M., Soo, A. Tallinn: Juura 2018, p-d 3.3, 5.4.

²²⁷ RKPJK, 3-4-1-5-10, 18.06.2010, p-d 38–39.

²²⁸ EIK (suurkoda), 36391/02, *Salduz vs. Türgi*, 27.11.2008, p 54.

direktiiviga²²⁹, milles on liikmesriikide üksikasjades erinevaid menetlusreegleid arvestades kirjas ühtsed miinimumeeskirjad. Direktiivis lähtutakse muu hulgas arusaamast, et õiglase kohtumenetluse alus on kohustus hoolitseda nende kahtlustatavate või süüdistatavate eest, kes on potentsiaalselt ebasoodsas olukorras²³⁰, pidades ilmselt silmas menetlusega kaasneva võivat abitust ja stressi. Seetõttu rõhutatakse eraldi kaitseõiguse tähtsust haavatavate isikute (nt alaealised, puudega inimesed) puhul ja osutatakse ka tarvidusele kohaldada erivajadusest lähtuvaid lisaabinõusid (art 13).

Menetlusreeglite kõrval on riigiti erinevalt reguleeritud ka kaitseõiguse korralduslik pool. Eestis on igaühel õigus valida endale soovitud kaitsja: üldjuhul on see Eesti Advokatuuri kuuluv advokaat, aga menetleja loal²³¹ võib kaitsjaks olla ka muu vajaliku haridustasemega jurist (KrMS § 42 lg 1 p 1). Samuti antakse igale kuriteos kahtlustatavale või süüdistatavale sõltumata tema majanduslikust seisust soovi korral advokaadist kaitsja riigi õigusabi korras. See ei tähenda siiski, et selliselt määratud kaitsja abi on tasuta. Sõltuvalt menetluse lõpptulemusest võib kaitsekulu lõppastmes jääda inimese enda kanda, s.t tuleb riigile hüvitada.

Kui õigus kaitsjale tekib kohe menetluse alguses, siis kehtib Eestis reegel, et kriminaalmenetluses peab kahtlustataval olema kaitsja hiljemalt kohtueelse menetluse lõpus, kui prokurör asub enne süüdistuse koostamist tutvustama kriminaalasja toimikut (KrMS § 45 lg 3). Teatud juhul on kaitsja osalemine kohustuslik kogu kriminaalmenetluses, sealhulgas juhul, kui kahtlustatav on alaealine või kui kahtlustataval on enda kaitsmine raskendatud tervise tõttu või on kahtlustatavalt võetud vabadus kauemaks kui neljaks kuuks (KrMS § 45 lg 2). Kaitsja kohtumenetlusest kohustusliku osavõtu suhtes on lubatud erandeid tingimusel, et süüdistatav on sellega nõus (KrMS § 45 lg-d 3 ja 4).

Ühel inimesel võib olla mitu, täpsemalt kuni kolm kaitsjat (KrMS § 42 lg 2). Mõne kaitsja puudumine kohtuistungilt ei too alati kaasa kaitseõiguse rikkumist, kuna kaitse tagab üldjuhul ka vähemalt üks kaitsja.²³² Samuti on kohtul õigus määrata kindlaks mõistlik aeg, mis antakse poolele oma seisukoha väljendamiseks, ja ei ole nõutav, et iga taotluse ja vastuväite kohta saaksid arvamust avaldada kõik kaitsjad – kohus võib ühe süüdistatava kaitsjaid kohustada omavahel kokku leppima, kes neist sõna võtab.²³³

Sisulisest küljest nõuab õigus kaitsjale tõhusat esindamist, mitte lihtsalt juristi kohalolekut. Õigus kaitsjale on seega õigus tõhusale kaitsele, kusjuures kaitsja tõhusust ei saa mõõta niivõrd tulemuse – süüdi- või õigeksmõistmise –, kuivõrd kaitsmise protsessi kaudu.²³⁴ Võib juhtuda, et kaitsja ei täida alati oma kohustusi hoolikalt. Kohtul on õigus kõrvaldada kaitsja menetlusest juhul, kui ta ei ole võimeline kohtus nõuetekohaselt esinema või on näidanud end kohtumenetluses ebaausa, asjatundmatu või vastutustundetuna, samuti juhul, kui ta on pahatahtlikult takistanud asja õiget ja kiiret menetlemist või jätnud korduvalt täitmata kohtu korralduse (KrMS § 267 lg 4¹).²³⁵

²²⁹ Euroopa Parlamendi ja nõukogu direktiiv 2013/48/EL, 22. oktoober 2013, mis käsitleb õigust kaitsjale kriminaalmenetluses ja Euroopa vahistamismäärusega seotud menetluses ning õigust lasta teavitada vabaduse võtmisest kolmandat isikut ja suhelda vabaduse võtmise ajal kolmandate isikute ja konsulaarasutustega.

²³⁰ *Ibid.*, põhjenduspunkt 51.

²³¹ RKKK, 3-1-1-61-10, 02.08.2010, p-d 7–8.

²³² RKKK, 3-1-1-86-03, 20.06.2003, p 10.

²³³ RKKK, 3-1-1-81-11, 04.11.2011, p 20.2.

²³⁴ Soo, A. Kuidas tagada efektiivne riigi õigusabi kriminaalmenetluses. – *Juridica* 2014/IX, lk 700.

²³⁵ RKKK, 3-1-1-61-10, 02.08.2010, p 9.

Kaitseõiguse tagamine ei ole seega pelgalt kaitsealuse ja tema kaitsja vaheline küsimus²³⁶, ent riik ei pea vastutama ka kaitsja iga vajakajäämise eest²³⁷. Kaitsja eemaldamine menetlusest menetlusõiguste kuritarvitamise ja obstruktsionistliku käitumise tõttu on n-ö viimane abinõu.²³⁸ Euroopa Inimõiguste Kohus otsustab ebatõhusa kaitse kaebuste puhul üksnes riigi vastutuse üle, s.t kui riik ei ole sekkunud olukorras, kus ta ilmselgelt²³⁹ oleks pidanud seda tegema, arvestades seejuures kaitsjate (riigist) sõltumatust.²⁴⁰

Olukord, kus inimene jääks ilma võimalusest taotleda riigilt kriminaalmenetluses tekitatud kahju hüvitamist pelgalt riigi enda määratud kaitsja tegematajätmise tõttu, rikuks õigust tõhusale ja lünkadeta kohtulikule kaitsele (põhiseaduse § 15 lg 1) ning oleks vastuolus EIÕK artikli 6 lõikega 1.²⁴¹ Kaitseõigust on pöördumatult kahjustatud näiteks siis, kui kahtlustataval takistatakse kohtueelses menetluses kasutada tema valitud kaitsjat ja hilisemas süüdimõistmises tugineb kohus rikkumisega kogutud tõenditele. Nimelt loobus mõrvas kahtlustatav alaealine vanemate valitud kaitsjast. Menetleja määratud uue kaitsja osavõtul toimunud ülekuulamisel tunnistas ta teo toimepanemist, ent hiljem väitis, et uurijad mõjutasid teda kaitsjast loobuma ja ei võimaldanud tal valitud kaitsjaga kohtuda. Arvestades muu hulgas kahtlustatava vanust, pidas Euroopa Inimõiguste Kohus oluliseks riigil lasuvat erilist hoolsuskohustust ja ei lugenud kaitsja vahetamise soovi ebaselgete põhjuste tõttu täiesti vabatahtlikuks.²⁴²

Õigus teada vastaspoole tõendeid

Et kriminaalasja arutamine kohtus oleks tervikuna õiglane ning süüdistatav saaks osaleda menetluses aktiivselt, peab andma kaitse ettevalmistamiseks piisavalt aega ja võimalusi (EIÕK art 3 lg 3 punkt b).

Kohtuliku arutamise alus on süüdistusakt, kokkuleppemenetluses kaitsja juuresolekul sõlmitud kokkulepe prokuratuuriga (KrMS § 35 lg 1, §-d 247, 257 ja 268). Süüdistusakt peab muu hulgas kajastama kuriteo asjaolude kirjeldust, süüdistuse sisu ja kuriteo õiguslikku kvalifikatsiooni (täpne viide karistusseadustiku normile), aga ka kohtule esitavate tõendite loetelu (KrMS § 154). Ilma juurdepääsuta tõenditele oleks kaitseõigus, laiemalt ka poolte võrdsus ja menetluse võistlevus mõeldamatud.²⁴³

Kohtumenetluse pooled ei tutvu tõenditega esimest korda mitte alles kohtuistungil, vaid juba kohtumenetluseks valmistudes. Nimelt tekib õigus tutvuda kriminaaltoimikuga täies mahus hiljemalt pärast seda, kui prokuratuur on tunnistanud kohtueelse menetluse lõpuleviiduks ning esitab toimiku tutvumiseks kaitsjale (kelle osavõtt on üldjuhul kohustuslik) ja tema vahendusel kaitsealusele (KrMS § 34¹ lg 1 ls 2, §-d 224 ja 224¹).

Probleemid kerkivad õiglase menetluse põhimõtte ja kaitseõiguse vaatepunktist siis, kui piiratakse juurdepääsu tõenditele, aga ka teabele näiteks seoses tõendite kogumise tingimustega. Sellised olukorrad tekivad eelkõige tõendusteabe kogumisel salajaste

²³⁶ *Ibid.*, p 10.1.

²³⁷ Tamme, Soo, p 3.3.

²³⁸ RKKK, 3-1-1-81-11, 04.11.2011, p 20.3.

²³⁹ Tamme, Soo, p 3.3.

²⁴⁰ Soo, lk 701–702; EIK, 9783/82, *Kamasinski vs. Austria*, 19.12.1989, p 65; EIK, 48132/07, *Andreyev vs. Eesti*, 22.11.2011.

²⁴¹ RKKK, 1-20-2611/12, 13.11.2020, p-d 16–18.

²⁴² EIK, 35985/09, *Martin vs. Eesti*, 30.05.2013, p-d 88–97; vt ka RKKK, 3-1-2-2-14, 29.09.2014, p 13.

²⁴³ Süüdistusakti funktsioonide kohta vt ka RKKK, 3-1-1-70-15, 06.10.2015, p 11.1.

menetlustoimingutega (jälitustoimingud), aga ka tunnistaja anonüümseks tunnistamisel tema turvalisuse tagamiseks (KrMS § 67). Veel võib see juhtuda siis, kui mingi teabe salajasuse tingib riigi julgeolek (nt riigisaladus).

Näiteks on süüdistuse toetuseks esitatud tõendile võimalik vastu vaielda põhjendusega, et selle saamisel on rikutud menetlusnõudeid või et tõendist nähtav teave pole muul põhjusel usaldusväärne. Kuna eksimused jälitustoimingutega tõendite kogumisel toovad Eesti seaduse järgi automaatselt kaasa selliste tõendite lubamatuse (KrMS § 126¹ lg 4), peab kaitsjal olema võimalik kontrollida näiteks seda, kas kohtu loaga lubatust on kinni peetud või kas kogutud on ka sellist infot, mis räägib isiku kasuks (välistab süü, kergendab karistust jmt). Uurimisasutused peavad varjatud toimingud küll põhjalikult dokumenteerima, kuid kõiki uurimismeetodeid ja tehnilisi vahendeid – rääkimata toiminguid teinud ametnike ja kaasatud isikute nimedest – avalikustada ei saa.²⁴⁴

Õiglase kohtumenetluse põhimõttega nõutakse, et üldjuhul avalikustatakse kaitsepoolele kõik riigi valduses olevad tõendid, mis räägivad süüdistatava kahjuks, aga ka tema kasuks.²⁴⁵ Kui riigi julgeolek või vajadus kaitsta tunnistajaid kättemaksu eest või hoida saladuses politsei meetodeid kuriteo uurimisel tingivad erandi tegemise vajaduse, peab kohtu kontroll seda puudujääki tasakaalustama.²⁴⁶ Näiteks kui piiratakse kaitsepoole juurdepääsu jälitustoimikule, peab kohus hindama piirangu seaduslikkust ja teavitama süüdistatavat tehtud kontrollist.²⁴⁷ Samuti võib toimiku mahukus osutada probleemiks näiteks juhul, kui kohtulik uurimisel selgub, et prokuratuur ei soovita suurt hulka materjali tõendina kasutada, sest see raskendab kaitsepoole valmistumist kohtumenetluseks.²⁴⁸

Õigus küsitleda

Kohtus peab süüdistataval olema õigus küsitleda ise või lasta küsitleda tema vastu ütlusi andma kutsutud tunnistajaid, lasta omalt poolt kohale kutsuda tunnistajaid ja neid küsitleda tema vastu ütlusi andvate tunnistajatega võrdsetel tingimustel (EIÕK art 6 lg 3 p d).

Õigus küsitleda süüdistuse tunnistajaid ehk konfrontatsiooniõigus²⁴⁹ on kaalukas vahend, et tagada poolte võrdsus ja võistlevus. Üks tunnistaja küsitlemise eesmärke on kontrollida tema ütluste usaldusväärsust sihiga tuua esile võimalikud vastuolud. Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas on hinnatud kaitsepoole küsitlemisõiguse rikkumisi seoses anonüümsete (leppenimega) tunnistajatega, kohtusse mitteilmunud tunnistajatega, st kohtueelses menetluses antud ütluste tõendina kasutamise, ning enese mittesüüstamise privileegi kasutanud tunnistajatega.²⁵⁰

Põhjendatud juhul küsitlemisõigusest kõrvalekaldumine ei muuda menetlust tervikuna ebaõiglaseks. Põhirõhk ei ole sellel, kas süüdistataval on võimalus küsitleda tunnistajat kohtus, vaid sellel, kas küsitlemisvõimaluse puudumine mõjutab olulisel määral kaitseõigust ja kas riik on teinud kõik, et kompenseerida kaitse ebasoodsamat olukorda.²⁵¹ Näiteks rikuti pommiähvarduse tegemises süüdistatava kaitseõigust sellega, et kohtulik arutamisel ei

²⁴⁴ RKKK, 3-1-1-31-12, 21.05.2012, p 10.

²⁴⁵ EIK, 21022/04, *Natunen vs. Soome*, 31.03.2009, p-d 43, 47.

²⁴⁶ EIK, 59577/08, *Leas vs. Eesti*, 06.03.2012, p-d 77–79.

²⁴⁷ *Ibid.*, p-d 87–89.

²⁴⁸ RKKK, 3-1-1-14-14, 30.06.2014, p 633.

²⁴⁹ RKKK, 3-1-1-89-12, 18.02.2013, p 6.

²⁵⁰ EIK, 61800/08, *Gani vs. Hispaania*, 19.02.2013, p 41.

²⁵¹ Lõhmus, lk 260–261.

kuulatud tunnistajaid nende ilmutata jäämise tõttu üle, kaitsja ei saanud neile küsimusi esitada ka kohtueelses menetluses ja kohtud tuginesid süüdimõistmisel tunnistajate varem antud ütluste helisalvestistele.²⁵²

Arvestades eluliste olukordade mitmepalgelisust – sh kannatanu või tunnistaja surm, tervises seisund (nt psühholoogilise seisundi tõttu ütluste andmise võimetus²⁵³) või eriline kaitsevajadus –, võib erandina olla piisav asjaolu, et menetleja on teinud kõik küsitlusõiguse tagamiseks. See ei ole nii juhul, kui on teada, et välismaalastest kannatanud sõidavad kohtumenetluse ajaks kodumaale ja nende kohtuistungile kutsumine võib jääda tagajärjetuks, aga kaitsepoolel ei ole olnud kohtueelses menetluses võimalust neid küsitleda.²⁵⁴

Süüdistatava kaitseks kehtib Eestis reegel, mille järgi ei või kohtulahend tugineda üksnes ega valdavas ulatuses sellise isiku ütlustele, keda süüdistataval ja kaitsjal ei olnud võimalik küsitleda (KrMS § 15 lg 3). Näiteks kui inimene sureb enne kohtus ülekuulamist või keeldub kohtus ütlusi andmast, võib tema kohtueelses menetluses öeldut isiku vastu kasutada, ent süüdimõistva otsuse tegemiseks on vaja lisaks muid tõendeid.²⁵⁵ Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikas on ainsa või otsustava tõendi tingimust hakatud ajapikku käsitlema paindlikumalt ja tuginemine ka valdavas ulatuses küsitlemata tunnistaja ütlustele ei tähenda automaatselt ebaõiglast menetlust.²⁵⁶ Oluline on, et küsitlemisõiguse puudumist tasakaalustavad abinõud, näiteks ülekuulamise videosalvestise avaldamine kohtus või tunnistajale kirjalike küsimuste esitamine, võimaldaksid kohtul hinnata ütluste usaldusväärsust adekvaatselt.²⁵⁷

Teisalt põrkub süüdistatava õigus küsitleda tema vastu ütlusi andvaid isikuid kannatanu ja tunnistaja õigustega (nt eraelu üksikasjad, tervis, füüsiline turvalisus).²⁵⁸ Ütluste andmine on enamasti kannatanu või tunnistaja kohustus. Tähtis on teada, et kriminaalmenetluses on üldjuhul tõendiks ainult süüdistatava juuresolekul ja tema küsitlemisvõimaluse tingimustes kohtus antud ütlused. Esmalt kuulatakse isikulised tõendiallikad üle kohtueelses menetluses. Vajaduse korral võib küsitleda menetleja vahendusel või kasutada küsitletavat süüdistatavast eraldavat vaheseina või videolinki (KrMS § 287 lg 5), eriti raske kuriteo puhul (nt organiseeritud kuritegevusega seonduv), või kui esinevad muud erandlikud asjaolud, võib lasta süüdistataval ja kaitsjal tunnistajat küsitleda anonüümsena (KrMS § 67).

Et vältida lapse traumeerimist, sealhulgas korduva ülekuulamisega kaasnevat üleelatu taaskogemist²⁵⁹, kehtivad selleks puhuks erireeglid. Nii on võimalik jätta noorem kui 10-aastane ning perevägivalda või seksuaalse väärkohtlemise juhtudel noorem kui 14-aastane laps kohtus üle kuulamata juhul, kui tema varasemad ütlused on videosalvestatud ja kaitsjal on olnud võimalus esitada tunnistajale küsimusi kohtueelses menetluses (KrMS § 290¹ lg 1). See tähendab, et juba kriminaalmenetluse alguses peab menetleja arvestama nii kaitseõigust kui ka ülekuulatava huve. Kui uurimise algetapis on tõenäoline (nt ekspertide soovitus), et last

²⁵² EIK, 13249/02, Taal vs. Eesti, 22.11.2005, p-d 31–36. Vt ka RKKK, 3-1-2-6-06, 20.11.2006, p-d 9–10.

²⁵³ EIK, 61800/08, Gani vs. Hispaania, 19.02.2013, p 45.

²⁵⁴ EIK (suurkoda), 9154/10, Schatschascwili vs. Saksamaa, 15.12.2015, p-d 159–160.

²⁵⁵ Nt RKKK, 1-17-11682/102, 13.3.2020, p-d 19–24, RKKK, 3-1-1-93-15, 20.22.2015, p-d 66–67.

²⁵⁶ EIK (suurkoda), 26766/05 ja 22228/06, Al-Khawaja ja Tahery vs. Ühendkuningriik, 15.12.2011, p-d 146–147; EIK, 61800/08, Gani vs. Hispaania, 19.02.2013, p 42.

²⁵⁷ EIK (suurkoda), 9154/10, Schatschascwili vs. Saksamaa, 15.12.2015, p-d 125–131.

²⁵⁸ Nt EIK, 41107/10, Y. vs. Sloveenia, 28.05.2015, p-d 101–116; vt ka viidatud kuriteoohvrite direktiivi 4. ptk (kuriteoohvrite kaitse ja eriliste kaitsevajadustega kuriteoohvrite tunnustamine).

²⁵⁹ RKKK, 3-1-1-109-16, 01.02.2017, p 12.

kohtuistungil üle ei kuulata, kuid sellele vaatamata ei võimaldata kaitsjal talle küsimusi esitada, rikutakse sellega kaitseõigust ja õiglase kohtumenetluse põhimõtet.²⁶⁰

Kui kannatanu või tunnistaja kohtusse kutsumine osutub võimatuks muul põhjusel (nt kõrge vanus, tervises seisund), on ülekuulamise võimalus nähtud seadusega ette kohtueelses menetluses kohtuniku juures, kuhu teiste seas kutsutakse kahtlustatav ja tema kaitsja (v.a juhul, kui kahtlustatava juuresviibimine ohustab tunnistaja turvalisust, KrMS § 69¹).

Mis puudutab õigust kutsuda oma tunnistajaid, siis ei ole nõutav kuulata üle iga inimene, kelle ülekuulamist on süüdistatav taotlenud. Oma tunnistajate kutsumise õiguse põhieesmärk on tagada võrdsed võimalused, mistõttu peab kaitsepool ülekuulamise vajadust põhjendama. Kui aga kohus ei ole teinud kõike endast olenevat, et tagada kaitse kutsutud tunnistajate kohalolek ja ülekuulamine – näiteks tõdedes, et tunnistajate asukoht on teadmata, kuna kohtukutsed tagastati ja politseile ei antud sundtoomise korraldust –, siis on kaitseõigust piiratud ülemääraselt.²⁶¹

Kaitseõigus kohtueelses menetluses

Nagu korduvalt märgitud, laieneb õiglase menetluse põhimõte ka mitmele õigusele kriminaalaja kohtueelses menetluses ajal, mil tõendeid alles kogutakse. Sellised õigused on muu hulgas enese mittesüstamise privileeg, keeld sundida ütluste andmisele ja õigus kaitsjale ning mõnel juhul õigus osaleda tunnistaja küsitlemises enne kohtumenetlust. Menetlusõiguse rikkumised enne kohtumenetlust mõjutavad seda, millised ja mil moel saadud tõendid kohtule esitatakse, ning on seetõttu menetluse õiglusele tervikhinnangu andmisel olulised.²⁶²

Kohtumenetlusele võivad mõju avaldada isegi need menetlustoimingud, mis tehakse enne kahtlustuse esitamist. See on nii juhul, kui tõendite kogumist alustatakse varjatud toimingutega, näiteks kui matkitakse kuritegu (kuriteotunnustega teo toimepanek kohtu loal, KrMS § 126⁸), kuid selle käigus ületatakse seadusega lubatud piire. Arusaadavalt ei õigusta vajadus uurida näiteks narko- ja korruptsioonikuritegusid lubamatut provokatsiooni, kuna sellega kaasneb risk jätta inimene lõppastmes ilma õiglasest kohtumenetlusest.²⁶³

Arvestades üldist nõuet mitte käsitada inimest menetluse objektina, on tähtis riigi teavitamiskohustus. Teavitada tuleb viivitamata, arusaadavas keeles ja üksikasjalikult tema vastu esitatud kahtlustuse (süüdistuse) laadist ja alustest (EIÕK art 6 lg 3 punkt a), sealhulgas vahistamisel (EIÕK art 5 lg 2). Nii tagatakse, et inimene saab valmistada ette enda kaitsepositsiooni, vaidlustada kinnipidamise seaduslikkuse või lükata ümber kahtluse tekke aluseks olnud asjaolud ja esitada enda arusaama juhtunust. Teisisõnu väljendudes peab igaüks teadma, millistel asjaoludel ja millise seadusenormi alusel tema õigusi piiratakse.

Kooskõlas teabe saamise õigust puudutava direktiiviga²⁶⁴ on seadusega nähtud ette kohustus tutvustada kahtlustatavale tema õigusi. Vahistatud või kinni peetud inimesele antakse õiguste

²⁶⁰ EIK, 59632/09, *Vronchenko vs. Eesti*, 18.7.2013, p-d 65–66; EIK, 26540/08, *Rosin vs. Eesti*, 19.12.2013, p-d 62–63; vt ka RKKK, 3-1-2-1-14, 30.05.2014 ja RKKK, 3-1-2-4-14, 18.03.2015.

²⁶¹ EIK, 11423/03, *Pello vs. Eesti*, 12.04.2007, p-d 26, 34.

²⁶² EIK (suurkoda), 50541/08, 50571/08, 50573/08, 40351/09, *Ibrahim jt vs. Ühendkuningriik*, 13.09.2016, p-d 253–254, 274.

²⁶³ EIK, 18757/06, *Bannikova vs. Venemaa*, 04.11.2010, p 34.

²⁶⁴ Euroopa Parlamendi ja nõukogu direktiiv 2012/13/EL, 22. mai 2012, milles käsitletakse õigust saada kriminaalmenetluses teavet art 4.

kohta talle arusaadavas keeles kirjalik õiguste deklaratsioon (KrMS § 35¹lg-d 2 ja 3). Kuna süüteo vastutus algab Eestis 14. eluaastast, tuleb lapsele tutvustada tema õigusi lihtsamas keeles.²⁶⁵

Nagu mõistliku menetlusaja juures mainitud, on tähtis hetk, mil menetlus hakkab inimest puudutama. Kuna kuritegudena karistatavate tegude ring on mitmekesine, ei peeta kahtlustatavat alati kinni ega vahistata. Kui vabaduse võtmine osutub siiski vältimatult vajalikuks, tuleb süütuse presumptsiooni, aga ka kaitseõiguse teostamise aspektist arvestada, et tegu on kõige intensiivsema põhiõiguse riivega kriminaalmenetluses.²⁶⁶

Õigupoolest ei ole inimese füüsilist vabadust riivav vabaduse võtmine lubatav sugugi ainult kriminaalmenetluses. Nii EIÕK artikli 5 lõikega 1 kui ka põhiseaduse § 20 lõikega 2 on nähtud ette ammendav loetelu olukordadest, mil seda võib kohtu loal teha, sealhulgas alaealise üle järelevalve seadmiseks, endale või teistele ohtliku nakkushaige või psüühikahäirega isiku kinnipidamiseks või seadusliku aluseta riigis viibija väljasaatmiseks.

Kui naasta kriminaalmenetluse juurde, siis kuriteos kahtlustatavale tuleb vahistamisel igal juhul viivitamata teatada talle arusaadavas keeles vahistamise tinginud asjaolud (EIÕK art 5 lg 2). Sama õigus on tagatud Eesti põhiseadusega, mis lisab kohustuse teavitada inimest tema õigustest, muu hulgas võimalusest anda vabaduse võtmisest teada oma lähedastele juhul, kui seda õigust kuriteo tõkestamise või kriminaalmenetluse huvides ajutiselt ei piirata (põhiseaduse § 21 lg 1).

Kahtlustataval on seaduse järgi õigus tutvuda tõenditega, mis on olulised tema vastu esitatud kahtlustuse sisu täpsustamiseks, ulatuses, mis on vajalik õiglase menetluse ja kaitse ettevalmistamise tagamiseks (KrMS § 34¹ lg 1 ls 1). Kui täiemahuline tutvumisõigus tekib kohtueelse menetluse lõpuks (KrMS § 34¹ lg 1 ls 2), siis vahistamisaotluse põhjendatuse arutamiseks ja kinnipidamise vaidlustamiseks vajalik teave tuleb kättesaadavaks teha varem (KrMS § 34¹ lg 2). Uurimise huvid (nt tõendite hävitamise oht, aga ka tunnistaja või kannatanu tõsine kaitsevajadus²⁶⁷, samuti oht riigi julgeolekule²⁶⁸) võivad tingida selle, et kõiki tõendeid ei saa kahtlustatavale siiski kohe tutvustada (KrMS § 34¹ lg 3).

Ka vahi alla võtmise ja vahi all pidamise peale esitatud kaebust peab kohtus arutama poolte võrdsust austades, mistõttu tuleb dokumentidele vahetu juurdepääsu piiranguid hoolikalt kaaluda.²⁶⁹ Poolte ebavõrdsusest on põhjust rääkida siis, kui tõenditele juurdepääsust keeldumisega kaasnevaid raskusi pole tasakaalustatud. Tõendite tutvustamise asemel saab avada nende sisu vahistamisaotluses, kui seda tehakse piisava konkreetsusega.²⁷⁰ Kaitseõiguse tagamiseks ei ole aga piisav, kui tõendite sisu avatakse alles ringkonnakohtu määruses, sest kaitsja saab sellisel juhul tõendeid vaidlustada ja esitada enda tõendeid alles kaebuses Riigikohtule.²⁷¹

Kaitseõigust on ülemääraselt piiratud veel näiteks siis, kui kaitsepool ei ole teadlik tõenditest, millele tugineb prokuratuuri väide, et kahtlustatav võib rikkuda tõendeid ja mõjutada

²⁶⁵ Vt justiitsministri määrusega kehtestatud õiguste deklaratsioonide näidisvormid. – RT I, 18.07.2014, 5.

²⁶⁶ RKKK, 1-16-2411/677, 07.02.2019, p-d 19–20.

²⁶⁷ RKKK, 3-1-1-27-17, 01.06.2017, p-d 9, 11.

²⁶⁸ Viidatud teabe saamise õiguse direktiivi art 7 lg 4; vt ka RKKK, 3-1-1- 110-15, 04.05.2016, p-d 14–15.3.

²⁶⁹ EIK, 1346/12, Ovsjannikov vs. Eesti, 20.2.2014, p-d 72–73.

²⁷⁰ RKKK, 3-1-1- 110-15, 04.05.2016, p-d 16–17. Kriitiliselt Lõhmus, lk 89–90.

²⁷¹ RKKK, 3-1-1-27-17, 01.06.2017, p 11.3.

tunnistajaid.²⁷² Kuna menetluse alguses tehakse samal ajal mitmeid menetlustoiminguid, võib vahistamistaotluse vaidlustamise ajal lisanduda asjakohast tõendusteavet. Kui kohtule esitatakse lisatõendid ilma, et kaitsja oleks neist teadlik, peab kohus kas arutamise edasi lükkama ja võimaldama prokuratuuril lisatõendeid kaitsjale tutvustada või jätma sellised tõendid vahistamisküsimuse lahendamisel kõrvale juhul, kui prokuratuur tutvustamisest keeldub.²⁷³

3.5. Teistkordse menetluse ja karistamise keeld

Mitte kellegi üle ei või teistkordselt kohut mõista ning kedagi ei või kriminaalkorras karistada teo eest, mille eest ta on juba kriminaalmenetluses lõplikult õigeks või süüdi mõistetud (EIÕK protokoll nr 7 art 4 lg 1). Topeltkaristamise keelu põhimõtte kajastub ka põhiseaduse § 23 lõikes 3. Euroopa Liidu õiguses on asjakohased põhiõiguste harta artikkel 50 (keeld Euroopa Liidu liikmeriikide üleselt) ja Schengeni rakenduskonventsiooni²⁷⁴ artikkel 54 (keeld nn Schengeni ruumis). Euroopa Liidus on selle põhimõtte eesmärk vältida olukorda, kus inimene satub liikumisvabaduse kasutamisel mitme liikmesriigi territooriumil sama teo toimepaneku eest kohtu alla korduvalt. Eesti seaduse järgi välistab uuesti kohtu alla andmise ja karistamise mistahes riigis varasem õigeks või süüdi mõistmine (KarS § 2 lg 3). Vahel kasutatakse selle menetluspõhimõtte kirjeldamiseks ladina terminit *ne bis in idem*.

Kahekordse menetlemise ja karistamise keeld on vajalik selleks, et pärast kriminaalasjas otsuse tegemist saabuks õigusrahu ning keegi ei peaks olema valmis selleks, et riik võiks teda üllatada sooviga hakata kaaluma veel üht karistust sama teo eest.²⁷⁵ Kui kellegi teole on jõustunud otsusega juba hinnang antud, on õigusrahu huvides, et ümberhindamist ei järgne isegi olukorras, kui varasem hinnang osutub õiguslikult valeks.²⁷⁶

Mitmekordse karistamise keelus on nähtud ka omalaadset manitsevat funktsiooni: risk, et kuriteo esialgne pinnapealne uurimine võib välistada hilisema lisauurimise, peaks süüteo menetlejaid motiveerima faktiliste asjaolude kohesele hoolikale uurimisele ja õiguslikule hindamisele.²⁷⁷

Ainus lubatav erand on menetluse taasavamine siis, kui on tõendeid uutest või äsja ilmnunud faktidest või kui varasemas menetluses on olnud oluline puudujääk, mis võis mõjutada asja lahendit (EIÕK protokoll 7 art 4 lg 2). Taasavamine on erandlikult lubatud kohtuotsuse teistmisena – üldjuhul, kui see võib kergendada süüdimõistetud olukorda (KrMS § 366) –, aga ka siis, kui kõrgemalseisev prokurör tühistab kriminaalmenetluse lõpetamise määruse.²⁷⁸ Seejuures tuleb arvestada, et kriminaalmenetluse lõpetamine otstarbekusest prokuröri määrusega (KrMS § 202) on nagu kohtuotsuski kriminaalasja terviklahendus, mis jõustub sellega, et kahtlustatav on täitnud talle lõpetamisel pandud kohustused.²⁷⁹

²⁷² EIK, 1346/12, Ovsjannikov vs. Eesti, 20.2.2014, p 76.

²⁷³ RKKK, 1-19-766/28, 18.06.2019, p-d 8–15.

²⁷⁴ Konventsioon, millega rakendatakse 14. juunil 1985 Beneluxi Majandusliidu riikide, Saksamaa Liitvabariigi ja Prantsuse Vabariigi vahel sõlmitud Schengeni lepingut nende ühispiiridel kontrolli järkjärgulise kaotamise kohta. – ELT L 239.

²⁷⁵ RKÜK, 3-4-1-10-04, 25.10.2004, p 14.

²⁷⁶ RKKK, 1-1-7-5176/37, 12.10.2018, p 18.

²⁷⁷ RKKK, 3-1-1-56-15, 19.06.2015, p 7.

²⁷⁸ RKKK, 3-1-1-41-08, 23.09.2008, p 12.

²⁷⁹ RKKK, 3-1-1-87-12, 26.10.2012, p 12.

Esmapilgul lihtsat ja selget põhimõtet ei ole siiski alati kerge praktikas rakendada. Nimelt puudutab topeltkaristamise ja -menetlemise keeld sama tegu ehk sisuliselt samu elulisi asjaolusid. Tähtis ei ole mitte teo õiguslik määratlus (nt paragrahvi pealkiri), vaid võrrelda tuleb faktilisi käitumisakte ning tuvastada nende omavaheline ajaline, ruumiline ja esemeline lahutamatu seos.²⁸⁰ Nii võib kriminaalkaristuse välistada näiteks varasem karistamine väärteo- või distsiplinaarmenetluses.

Näiteks kui inimesele määratakse väärteokaristus narkoaine tarvitamise eest ja samas võetakse temalt ära suur kogus keelatud ainet, siis pärast väärteootsuse jõustumist on keelatud kriminaalmenetlus ning karistamine aine suures koguses ebaseadusliku valdamise eest juhul, kui sama õigusrikkumise üksikud osateod (omandamine, valdamine ja tarbimine) tehti ühes kohas paari tunni vältel, s.o ajalis-ruumiliselt seotuna.²⁸¹

Topeltkaristamise keeldu ei ole seevastu rikutud juhul, kui keegi tabatakse kolmandat korda sõiduki juhtimiselt ilma juhtimisõigusega (KarS § 423¹) ning ta on näiteks esimese ja teise samalaadse teo eest juba väärteo eest karistuse saanud ja ära kandnud, sest kuriteokaristus järgneb süstemaatilise lubadeta juhtimise, see tähendab n-ö kolmanda korra eest. Kui aga esimeste tegude eest ei ole väärteokaristust veel määratud, siis kolmanda lubadeta juhtimise suhtes toimuv kriminaalmenetlus peab haarama ka varasemad osateod, vastasel korral võib tekkida topeltmenetlemise olukord.²⁸²

Veelgi nüansirikkam ja keerukam on topeltkaristamise keelu kohaldamise üle otsustamine siis, kui mängu tuleb teises riigis tehtud otsus. Muu hulgas on see tingitud tõsiasjast, et riikide õigussüsteemid on erinevad ja sama õigusrikkumise eest võib järgneda vastutus erinevates menetlustes (menetlusliikides), samuti puudutavad erinevused seda, kellele peale kohtu on õigus asja sisuliselt lahendades määrata sanktsioone (nt politsei, maksuametnik, prokurör).²⁸³ Riigikohus on näiteks hiljuti pidanud hindama olukorda ja vastama küsimusele, kas topeltmenetlemise keeldu rikub Eestis toimuv kriminaalmenetlus rahapesus (KarS § 394) juhul, kui rahapesu eelteoks olev laenuandja kuriteo uurimine välisriigis lõpetati aegumistähtaja saabumise tõttu.²⁸⁴

Kokkuvõte

Õigus õiglasele kohtumenetlusele on inimõigus, mida tunnustatakse nii rahvusvaheliselt kui ka riikide, sealhulgas Eesti õiguskorras. See on katusmõiste, mille alla mahuvad mitmesugused menetluslikud õigused ja põhimõtted, millest enamik ei ole absoluutsed.

Õigusriiklik kohtumenetlus eeldab sõltumatut kohtusüsteemi ning inimväärikust ja põhiõigusi austavat menetluskorraldust. Inimkeskne kohtumenetlus tähendab eeskätt seda, et asjaosalised kuulatakse kohtus ära, nende seisukohtade arvestamist või arvestamata jätmist põhjendatakse, neile on loodud võrdsed võimalused tõendite esitamiseks, tagatud on võimalus kaevata edasi kõrgemalseisvale kohtule ja vaidlus (kohtuasi) lahendatakse mõistliku aja jooksul. Õiglase kriminaalmenetluse lähtepunkt on süütuse presumpatsioon, keeld sundida inimest aitama kaasa süü tõendamisele (õigus vaikida ja enese mittesüüstamise privileeg) ning õigus professionaalse ja riigist sõltumatu kaitsja abile.

²⁸⁰ RKKK, 1-17-4924/15, 17.11.2017, p 33; RKKK, 3-1-1-57-08, 31.10.2008, p 11.

²⁸¹ RKKK, 3-1-1-56-15, 19.06.2015.

²⁸² RKKK, 3-1-1-82-15, 22.10.2015, p-d 8–14.

²⁸³ Vt lähemalt ülevaadet EIK-i ja EK praktikast koos näidetega Lõhmus, lk 375–401.

²⁸⁴ RKKK, 1-17-5176/37, 12.10.2018, p-d 17–23.

Kohtumenetlus peab olema võimalikult avalik eesmärgiga tagada seaduste ühetaoline kohaldamine ning välistada inimeste meelevaldne ja ebavõrdne kohtlemine. Kohtumenetluse avalikkuse põhimõte aitab ühtlasi kaasa kohtusüsteemi kontrollitavusele ja läbipaistvusele. Õiglane kohtumenetlus ja usaldusväärne kohtusüsteem loovad õiguskindlust, suurendavad õigusest arusaamist ning soodustavad kehtivate reeglite omaksvõttu.

Hinnang kohtumenetluse õiglusele sõltub iga kohtuasja käigust ja asjaoludest, sealhulgas sellest, kuidas on osapoolte huve arvestatud ja kas need on tasakaalus. Euroopas on õiglase kohtumenetluse sisustamisel tähtis osa Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikal, milles on arendatud arusaama menetluse õiglusest üksikasjades pidevalt edasi.

Kuna õiglane kohtumenetlus on menetluspõhimõtete kogum, mõjutavad seda muutused ühiskonnas. Näiteks ei ole jätnud õigusemõistmist puutumata IT-valdkonna kiire areng. Muu hulgas arutletakse juba sellegi üle, kas ja kuivõrd võiks tulevikus kasutada õigusemõistmisel tehisintellekti. Samuti on inimeste suurenenud liikumise ja äritegevusega riikide vahel kasvanud n-ö piiriüleste või välismaalastest menetlusosalistega kohtumenetluste arv. Ka koroonaviiruse pandeemia tõttu kehtestatud piirangud tõid kaasa kiire vajaduse ümberkorraldusteks kohtutes ja menetlusreeglites (seadustes). Kõigi selliste suundumustega välismaailmas kaasneb pidev vajadus mõtestada tänapäevast arusaama õiglasest kohtumenetlusest ning ühtlustada menetlusgarantiide taset rahvusvahelisel ja piirkondlikul tasandil.